

УКРАЇНСЬКІ ДУМИ В НОВОМУ ВИДАННІ К. М. ГРУШЕВСЬКОЇ

(Історична Секція Української Академії Наук. Комісія Історичної Пісенности. „Українські Народні Думи“. Том перший корпусу. Текети №№ 1—13 і Вступ Катерини Грушевської в. о. секретаря комісії [історичної пісенности] [Київ]. Держ. Вид. України. 1927. 4^о, сс. ССХХ | 176).

I.

§ 1. Уже за останнє десятиліття минулого віку в царині вивчання українських дум, поруч із збиранням текстів і дослідженням окремих дум, не раз повставала думка подати загальну картину цілої епічної творчости українських народніх співців та підбити підсумки студіюванню цілої творчости, записи якої тягнуться з початку ХІХ ст., від перших записів Ломиковського та кн. Цертелева. Видатна праця П. Г. Житецького „Мысли о народных малорусских думах“ 1893 р. і література, що зродилася навколо неї, спонукала колись і мене повернути молодих кийвських філологів до підсумування студій над думами.

На завдану од мене тему одгукнулося двоє, Є. А. Ткаченко-Петренко та І. Ф. Єрофеев. Їхні праці, що одна одну доповнювали, з деяким запізненням було видрукувано: першого — „Думы въ изданияхъ и изслѣдованіяхъ“ — у досить недбалому, необробленому вигляді в журналі „Україна“ 1907 р. (і окремою відбиткою); другого — „Українські думи і їх редакції“ в Записках Українського Наукового Товариства в Києві за р. 1908-й, теж не без неточностей і недоглядів. А втім вони мали свою вагу, як перші в нас з часу Антоновича й Драгоманова спроби дати огляд вивчання й складу старовинного українського епосу, з'ясувати його репертуар й зазначити характерні особливості редакцій окремих дум. Року 1919 вийшла в світ книга Д. М. Ревуцького, яка щасливо об'єднує в собі і науковість і популярність викладу, тільки обіймає не самі лиш думи, а й пісні різноманітного історичного змісту.

Отже не тільки бібліографічно, але й ідейно працю К. М. Грушевської опередила й підготувала низка творів недавніх дослідників. Але пильно вдивляючись у суть нового видання дум, побачимо величезну відміну його від попередніх спроб. Широкий обсяг матеріалу, що лиш почасти використали попередники, мало не до краю вичерпана література дум, цінні критичні екскурси про окремі записи й діяльність збирачів

дум, новий матеріал із забутих збірок рукописних і друкованих, нарешті, виразна постава питання про кобзарів-носіїв дум і застосування нового принципу вивчання дум відповідно до територіяльного розподілу записів — усе це й багато ще іншого робить працю К. М. Грушевської цілком оригінальною й новою поміж аналогічними, здавалося-б, працями про думи.

До недавна мені мало доводилося торкатися дум та їх вивчення; разів чотири-п'ять випадково, з різних приводів я торкався їх, і К. М. Грушевська має повну рацію, кажучи, що я „в дійсності думами займався досить не багато“ (с. CLXXX); і коли-б поважана складачка першого повного „Корпусу Дум“ не запрохала читачів її праці подати свою думку, щоб „ліпше з'ясувати ті методи й засоби, якими повинна провадитись робота в справі збирання й видавання нашого кобзарського епосу“ (с. ССХХ) — я-б не наваживсь виступити з своїми скромними увагами.

Але спочатку я подам читачеві з деякими увагами план „Корпусу“ і вступ до нього, що обіймає 220 сторінок великого формату, далі торкнуся скількох пунктів книги докладніше, даючи деякі додатки; далі дозволю собі зробити кілька дрібних уваг і бібліографічних доповнень до цієї прекрасної роботи й, нарешті, наведу кілька текстів дум, що zostалися по-за полем зору поважаної складачки „Корпусу“.

§ 2. План книги К. М. Грушевської такий: спочатку — „Передне слово“ (сс. V—XII). Зазначивши, що починаючи з збірника „Исторических пѣсень“ Антоновича й Драгоманова 1874 р. й закінчуючи збірниками Грінченка, Ревуцького й Колесси — не дано було повного зводу всіх текстів дум, автор з'ясовує тут, що нове видання зродила свідомість недостатності раніших видань для всебічного вивчення дум. Початок цього „Корпусу“ — літо 1924 р. й, на наш погляд, не складачеві його треба перепрошувати за спізнення, а нам, читачам, — дивуватися, як за неповних три роки виконано таку величезну роботу, що забрала масу копотливої праці не тільки коло збирання матеріалу в архівах та у приватних осіб, але й коло обробки цього сирового матеріалу. К. М. Грушевська робить застереження, що в її наміри не входило дати порівняльного коментаря до дум і реконструкцію основних варіантів тем. І вона мала повну рацію не виконувати перше завдання, бо: „ся вимога може бути зреалізована тільки там, де ми маємо твори з міцною строфовою будовою“... „Дума в своїм існуванні зовсім залежить від імпровізаторського хисту кобзаря, через те надзвичайно не стала в формі й у вислові“. „Тому уставляти текст якоїсь думи в тім виді, як він виглядав, як його співано вперше, на підставі існуючих варіантів не тільки неможливо, але й зовсім недоцільно. В існуванні думи нема моментів повного спокою — вона міняється без упину, і ніякий „критичний текст“ не може передати сеї її змінливої природи“ (с. VIII). Але ми не погоджуємося з шановним автором, коли він зумисне не дає порівняльного коментаря до дум. Паралелі корисно мати не тільки в межах одного жанру, як, наприклад, у Полівки й Больте — до казок, у Чайльда — до

балад. Можливо, що „в межах поетичного жанру для дум таких паралелів не існує“, бо „як зовсім своєрідна форма оповідальної поезії думи мають свій власний стиль, свою манеру трактувати сюжет“..., але не можна категорично твердити, що паралелі до тем, оброблюваних у думах, з наукового погляду цілком не цікаві, той факт, що кожне національне письменство, кожен літературний жанр, опрацьовуючи по-своєму сюжети й мотиви з міжнароднього запасу, дає щось своє, відбиває свої індивідуальні риси на опрацьовуваному матеріялі — дає вже корисний матеріял для висновків і історично- і теоретично-літературних.

Головна мета праці К. М. Грушевської — це повність збірки. Вона не вибирає з відомих варіантів, а намагається зібрати їх якомога більше, не обминаючи жадного запису, окрім фальсифікатів, за які говориться в передмові. У перевиданих текстах, де тільки це можна встановити, позначено, у якому місці й від кого їх записано, беручи на увагу корпоративний лад старовинного кобзарства й консервацію дум у межах певних територій. Цьому корпоративному ладові К. М. Грушевська надає особливо великої ваги для збереження дум. За окремий варіант вона вважає кожен запис думи, зроблений з кобзаревих слів, включаючи й повторний запис думи від тої самої особи, „бо зміни в рецитації одного співака бувають часом не менш значні, ніж, напр., різниці в співі двох кобзарів з одної школи“ — і з цим не можна не погодитися. Поруч з повними текстами надруковано й фрагменти. Під окремою сигнатурою передруковуються й скомбіновані варіанти, що їх склали попередні видавці: вони виявляють, як слушно завважує К. М. Грушевська, „найвищий ступінь вмішування інтелігенції в кобзарську традицію“ (X). Тексти дум подаються повно, без укорочень, а це при читанні далеко зручніше, ніж „алгебра“ „Историческихъ пѣсень“ Антоновича й Драгоманова та їхніх наслідувачів. Перед кожною думою подається перелік її записів; потім збираються відомості про тексти, з'ясовуються їхні взаємини, ступінь автентичности, то-що; нарешті — подається критичний огляд наслідків студій над думами в попередній науковій літературі. Це — не є докладний історичний або порівняльний коментар, а тільки бібліографічний матеріял до нього, зібраний вправною й старанною рукою. Він знадобиться кожному, хто почне вивчати окремі думи. Тексти дум, записані й видані перед виданням Антоновича й Драгоманова — репродукуються з дипломатичною точністю, а в примітках — подаються поправки випадкових помилок. Пізніші записи видавництва друкують теж можливо точно, відкидаючи тільки *ъ* у записах, зроблених давнішим правописом і виправляє видимі друкарські помилки. І з цим способом видання дум — не можна не погодитись.

§ 3. Слідом за передмовою йде широкий вступ, що містить у собі історію збирання, видання й почасти вивчання дум у ХІХ й на початку ХХ-го віку. Тут автор коротко розглядає питання про назву „дума“; таку назву, на його думку, ці історичні пісні дістали вперше від Макси-

мовича слідом за Бродзінським; автор приймає визначення думи, яке дав Ф. Колесса. Потім — відзначає, як важко працювати над думами, що складалися в ХІХ в. в співробітництві кобзарів і інтелігенції в добу українського відродження (с. ХІІІ—ХVІІ). Далі подається історія того, як повстали перші збірки дум і як їх уперше видано 1819 року, причому досить переконливо автор доводить, що початок записування дум стояв у залежності від першого видання „Древнихъ Россійскихъ стихотвореній“ Кірші Данилова: воно могло подати думку українським патріотам пошукати її у свого народу пам'яток епічної поезії, це тим правдивіше, що перше видання Кірші Д. — присвячено було Д. П. Трощинському, в родині якого живі були українські історичні традиції. Дуже можливо, що видання книги кн. Цертелева й запис В. Ломиковського (1808—1810 р.) „Повѣсти малороссійскія“ вийшли з того гуртка осіб, який збирався коло Трощинського. К. М. Грушевська присвячує питанню про долю цих „Повѣстей“ цікаву розвідку. Цікава й аналіза видання кн. Цертелева, переведена порівняльно з іншими записами дум початку ХІХ в. Оскільки „Повѣсти малороссійскія“ справляють вражіння нештучного, можливо, де-не-де й невдалого, недбалого запису, остільки в думах у кн. Цертелева відчувається де-в-чому літературна обробка (с. ХХХІІІ), що не змінює сюжету й плану, а торкається стилістичної сторони дум. Справді, Цертелев не додав до своїх записів ніякого нового епізоду або навіть нового поетичного образу, але він досить рішуче повикидав, що йому здавалось зайвим, і старався приладнати форму дум по змозі близько до своїх „піитическихъ“ ідеалів, він „також подбав про послідовність рими і деякі місця підігнав під пісенну форму (с. ХХХІІІ). К. М. Грушевська справедливо називає записи Цертелева „сухими і виправленими“ (2). Але причини цього: 1) або Цертелев не вмів точно записувати, або 2) не хотів точно записати, гадаючи, що тексти попсовано від часу й тому їх треба виправити, — лишаються під сумнівом.

Розглянувши перші спроби запису дум, К. М. Грушевська переходить до 1830-х і 1840-х років і характеризує — першу збірку Максимовича (1827 р.), де вперше з'явився термін „дума“, якого не вживали ні Цертелев, ні Ломиковський; „Украинскій Альманахъ“ І. Срезневського і І. Розковшенка 1831 р. (2 думи); „Запорожскую Старину“ І. Срезневського 1833 р. (6 дум і два передруки) з фальшованими думами, за які К. М. Грушевська не може й не зважується покладати відповідальність на Срезневського.

Переглянувши ще раз „Запорожскую Старину“, я пересвідчивсь, що зібраний у ній матеріал далеко не рівної ціни. У І-му вип. 1833 р., без сумніву, підроблені думи 1, 2 й 3 (Дары Баторія, Походь Серпяги и Битва Чигринская), хоч і не без використання окремих мотивів і фразеології автентичних дум, надто № 3. Така-ж і дума № 6 „Походь на Поляковъ“ — дуже підозріла й почасти вигадана: пісні — до дум ніколи не заводяться. У вип. ІV-му 1834 р. сумнівна дума про „Походь въ Молдавію“ (с. 28), а штучними й до того невдалими що-до формулювання повтореннями,

але побудовано її на основі фразеології дум. Така сама й дума № 27 „Битва Полтавская“; при цьому далеко не зайва річ зазначити, що саме всі ці думи, як каже Срезневський, „списаны мною самимъ (sic!) со словъ бандуриста“, а в вип. IV, 1833 р. він прохає читача (с. 12—13), щоб він уважав цю книгу „не болѣе, какъ примѣчаніями къ № 1 Запорожской Старины, т. е. къ „Пѣснямъ и Думамаъ“, тамъ помѣщеннымъ, и въ особенности по двумъ пѣснямъ о Свирчовскомъ, двумъ пѣснямъ о Серпягѣ, и двумъ Думамаъ о Богданкѣ и Серпягѣ“; видавець сам почував, що його (а не його співробітників) фальсифікат — потребує „історичного“ виправдання. У вип. 4-му 1834 р. дума про смерть Хмельницького, вміщена на стор. 40, коли не вигадана, то підправлена, а друга про те-ж саме (стор. 43) — автентична й відповідає пізнішим записам. Окрім того, до автентичних ми повинні зарахувати думу про смерть Федора Безрідного (№ 4 в I вип.), що її взято з „Опыта“ кн. Цертелева, та думу про Озівських братів (№ 5) з „Украинскаго Альманаха“ 1831 року й, нарешті, про Юрія Хмельницького (IV, № 20), на жаль, не повну. Так я уявляю собі репертуар дум у „Запорожской Старинѣ“ Срезневського.

Вплив Срезневського позначивсь на другій збірці „Украинскихъ народныхъ пѣсень“ Максимовича, I, 1834 року, який, маючи по п'яти й більше записів одної пісні, дещо комбінував; наприклад, думу про „Озівських братів“ та про „Олексія Поповича“ він скомбінував з варіантів; він так само передрукував дві фальшовані думи з „Запорожской Старини“. В другому томі „Зап. Старини“ 1834 р., в I-му вип. — 6 дум, почасти перероблених у дусі фальшованих дум, — з текстів Цертелева. Справедливо, що 1838 рік — був переломовим для Срезневського: після того року він прощається з українською старовиною й поезією. Вважаємо за можливе припущення К. М. Грушевської, що Срезневський за молодих років з легковажності (точніше — під впливом романтичного настрою) сам став жертвою когось із своїх співробітників. Але думи, що їх визнають тепер за фальшовані, не постачили Срезневському співробітники, а, як зазначено вище, „списаны имъ самимъ“, тільки не з слів бандуриста... а з зошити його власних поетичних спроб.

Далі К. М. Грушевська розглядає збірник П. Лукашевича 1836 р. з новими думами, і невідомими, цінний між иншим тим, що тут згадано за бандуриста Стрічку, від якого записано думи р. 1832. Коротко схарактеризувавши дисертацію М. Костомарова 1843 р., де подано цитати з дум, автор переходить до останнього збірника Максимовича 1849 року, найціннішого з його праць подібного роду, між иншим тому, що тут уперше зазначено характерні формальні особливості дум. У розділі „Десятиліття великих кобзарів“ (с. XLIX—LXXVII), підсумувавши сказане в попередньому, К. М. Грушевська так характеризує 1850-ті роки: „Чисте колекціонерство початку століття, трохи закрашене філологічними інтересами, перетворюється під впливом ближчого знайомства з селом і здобуває собі наукове обґрунтування. Громада збирачів дум 1850-х рр.

поволі, напомацки відкриває соціологічні форми, в яких живе ся своєрідна галузь поезії, і звертає увагу на їх морфологію, підготовляючи ґрунт для всебічного досліду кобзарства“ (с. L). Не слід-би тільки забувати, що це шукання „соціологічних форм“ треба розуміти не в сучасному нам значінні цього слова і звязувати не взагалі з діяльністю „Русского Географического Общества“, а зокрема — з програмами Н. І. Надеждіна, які відограла видатну ролю у вивченні етнографії всіх руських племін, що давно вже зазначив А. Пипін в „Исторіи русской этнографіи“.

В межах 1850-х років К. М. Грушевська вміщує запис свящ. Г. Базилевича й відомості про бандуриста А. Шута в „Етнограф. Сборникъ“ I, 1853 р. (с. 329—333), записи Метлинського й публікації А. Афанасьєва в „Памятникахъ“ вид. Академії Наук, „Южнорусскія народныя пѣсни“ Метлинського 1854 р., „Записки о Южной Руси“ Куліша та інші, зазначаючи (с. LXXV) характерне в історії дум явище — поворот їх від етнографів до кобзарів Чудово схарактеризовано Кулішеву працю над думами.

§ 4. У розділі „Перед ,Историчными Піснями‘ Антоновича і Драгоманова“ (сс. LXXVII—LXXXVIII) подається нарис збирання дум з 1860-х років: роля „Основи“, Стаховичів запис, праці про Вересая, робота Костомарова „Историческое значеніе южнорусскаго народнаго творчества“ 1872 р., де видано було три нових думи, й характеризується література, що повстала коло цієї роботи; далі розглядаються звістки про Трушеві записи, статті Томачинського, Русова, п'ятий том „Трудовъ этнографической экспедиціи“ Чубинського, де вперше з'явилися й пародії на думи.

Розділ про „Историческія Пѣсни“ Антоновича й Драгоманова 1874 р. містить у собі (с. LXXXVIII—CVIII) старанно написану історію цього видання, що свого часу створило епоху у вивченні дум, аналізу його змісту з використанням архівних матеріалів, що висвітлюють первісний план і процес праці вчених видавців. Чимало й тут приділено місця цінним думкам про критику матеріалу, яку вони послідовно й систематично перевели, відрізняючись тим од довірливого ставлення до фальсифікатів їхніх попередників, що їх своєрідний патріотизм — і то тільки польський та російський — захочував був до цих фальшувань. „Антонович і Драгоманов продовжували роботу Костомарова, але вони поширили її майже на весь запас тодішніх підробок, критично перевіряючи весь тодішній запас дум. Тільки дуже небагато сумнівних речей уникло їх гострого критичного погляду“ (с. CI). Слабке місце цього видання, багатого на цінні порівняльно-історичні коментарі, була його неточність; справді, в передруку відомих текстів „бувають зміни в поділі рядків і досить часто трапляються словесні поправки. Коли редакторам здавалося, що якесь слово в тексті перекручено — вони міняли його на зрозуміліше. Треба сказати, що ці поправки не все були й щасливі“, з чим не можна не погодитись (с. CV); не зберегали вчені видавці-історики

так само й особливостей діалектичних, виправляючи тексти на однамітний правопис. Отже, як гадала К. М. Грушевська, „головна вага цього видання була історична й громадська“ (с. CVII), а „для соціології дум Історичні пісні не давали нічого“ (там-таки); певна річ, для соціологічного досліджування — не дум, звичайно, а оточення, в якому вони збереглися (а не творилися: це інше питання) Антонович і Драгоманов нічого не дали; та не в одному такому однобічному вивченні полягає суть справи. Що-ж до коментаря, то жадне пізніше видання дум не перевищило праці київських істориків, дарма що вони дозволили собі, згідно з поняттям свого часу, передруковуючи тексти, трохи недбайливо віддавати точність текстів.

Розділ „Після „Історичних пісень““ розглядає зведені тексти Куліша, статті й записи Іващенко, Манджури, Ухача-Охоровича, В. Горленка, Мартиновича, Твердохлібова, Лисенка, Боржковського та інш. Тут відзначимо цікаву характеристику Горленкової діяльності на тлі біографії цього діяча, розвідку про кобзаря Крюковського, — в зв'язку з згадкою за думу про Тараса Бульбу: чи не Гоголева повість відбилася тут у кобзаревій пам'яті? (с. CXVII). Цікаві й генеалогічні розвідки про кобзарів 1870—1880 рр., про думи, що ввійшли до „Історії Козачества“ Костомарова.

У розділі „Останнє десятиліття XIX віку“ (с. CXXXVIII—CLXII) автор починає свій огляд із статті Лісовського в „Полтавських Губернських Вѣдомостях“, що вийшла з окремою відбиткою; їй приділено особливу увагу: автор намагається реабілітувати цю, як він гадає, незаслужено суворо зустрінуту свого часу в критиці працю і запевнює, що, перевіривши з олівцем у руках туманні міркування Лісовського, можна знайти в них багато правдивого. Але, не вважаючи на запевнення, що, цю „систему варто було розшифрувати“, я, розглянувши „класифікаційний хаос“ Лісовського, не думаю, щоб ця „система“ досить переконувала. Те, що цю систему почасти використали згадані на ст. CXLI автори, мене так само не переконує в її правильності й головне — доцільності. Після Лісовського К. М. Грушевська вдається до „Мыслей о малорусских народных думах“ П. Житецького, 1892—1893 р., викладає його теорію й суперечки, що вона викликала. Для свого часу це була зовсім нова, несподівана спроба дати нарис історії дум і не філологічно формально, а історично й органічно звести їх до можливих джерел. Далі цій праці ми приділимо окреме місце в зв'язку з питаннями, що вона поставила на порядок денний. Тут зазначимо тільки, що аналіза мови й поетичного стилю дум у Житецького дає зовсім не так мало нового, як здається К. М. Грушевській: те, що у Срезневського й Метлинського було випадкові більш-менш загального характеру замітки, те в Житецького через пильну аналізу, переведену згідно з новими завданнями поезики — набуло стійкості, й висвітлено новим поглядом на суть віршу та стилю дум. Далі, хоч як ми намагаємося зібрати відомості про старецькі асоціації, кобзарські й лірницькі братства, усе-ж уважати, що ці знедо-

лені вбогі люди створили думи — ми не можемо, особливо маючи блискучу аналогію на півночі, де тепер ніхто не шукатиме творців дум поміж олонецькими та архангельськими розповідачами („сказителями“), що своє мистецтво дістали тільки як спадок від професіоналів. І тому ми можемо приєднатися до думки Житецького, яку цитує К. М. Грушевська (с. CLVII, з 5-го розділу його праці), що не старецькі співці, а військові кобзарі, свідки подій і до того професіонали-співці, а не професіонали-старці були творцями дум. А звідси висновок: хоч як ми вивчатимемо старецькі братства й т. и., вони не дадуть нам ключа, щоб зрозуміти процес творення дум, а хіба щоб зрозуміти історію їхньої консервації в ХІХ віці. І треба мати на увазі, що й Житецький зовсім не бачив у старезних козаках-бандуристах, що мали притулок „у шпиталях“ тільки „старців“, жебраків з професії, чим дорікав йому Сумцов. Я гадаю все-таки, що „професіоналізм“ стародавнього кобзарства й сучасного — речі не однакові. Отожнювати ці явища — значить не вважати на історію. І це тим більше неприпустимо, що, як слушно каже К. М. Грушевська, „сама ріжнорідність відомих нам дум говорить про досить ріжнорідне походження їх тем, прикрите тільки однорідним поетичним стилем, витвореним корпоративною традицією“ (с. CL). Порівнюючи тепер „Мысли“ Житецького з рецензіями його критиків, ми переконуємося, оскільки їх закиди були слабкі й неслухні.. Наприкінці розділу автор подає огляд публікацій Драгоманова, відомостей про кобзарів, що їх зібрали Малинка, Чикаленко, Корнилович, і Грінченкових праць, між якими „Думи Кобзарські“ 1897 р. відіграли чималу роль в утворенні репертуару пізніших кобзарів — початку ХХ в...

Огляд і характеристику найновіших праць про думи подає розділ „ХХ століття“ (с. CLVII—СХСІХ). Початок віку виявив живучість кобзарської традиції — може тому, що інтелігенція своїм попитом на думи підтримувала зацікавлення до них у носіїв та виконавців дум. Праці Сластьона, Хоткевича, доповіді на ХІІ Археологічному З'їзді 1902 р. (у Харкові), що до нього готуватися почали ще з р. 1900-го — усе це викликало особливе зацікавлення до кобзарського епосу та до його носіїв. Останнім присвячено нові праці Сластьона, Малинки, акад. Сперанського, С. Маслова; по бут кобзарів вони вивчають так само уважливо, як і їхній репертуар, що давніше притягав був до себе мало не виключну увагу етнографів. К. М. Грушевська то більш, то менш докладно переглядає й студії над думами та історичними піснями акад. Дашкевича, Тершаковця, Тимченка, Каманіна, І. Франка, Перетця, О. Пчілки, Ткаченка-Петренка, Єрофеева; дає докладні відомості про Сластьонову полеміку з різними авторами, оповідає про історію експедиції для збирання дум, що організувала була своїм коштом Л. Українка, і особливо уважливо спиняється на підсумках праць про думи Ф. Колесси — чи не найкращого знавця цього жанру з музичного боку. Закінчується розділ

коротеньким оглядом праць про думи, що з'явилися були протягом останнього десятиліття — Ревуцького, Григор'єва, Сумцова, Ф. Колесси, Квітки, Перетця, Грушевської та інших.

§ 5. „Деякі висновки й побажання“, що їх подано наприкінці широкого вступу, полягають ось у чому: думи — цілком своєрідний, окремий поетичний жанр, неподібний до інших, відомих у народній словесності інших народів; напр., хоч на них мали вплив і інші жанри, хоч думи запозичали мандрівні сюжети, проте перероблювали їх так ґрунтовно, як це ніде не трапляється в межах інших жанрів усної словесности“ (с. ССІ); зробивши звідси трохи несподіваний висновок — „се й робить порівнянні досліді над думовими темами річю мало продуктивною (?), що звичайно дає тільки негативні результати“, К. М. наприкінці каже, що відповіді на питання про „окремішність“ дум треба шукати не так у сфері літературних впливів, як у громадських умовах, за яких цей жанр розвивається, а для цього треба мати на увазі дві умови традиції дум: „професійний характер корпорації, що несе традицію на протязі віків, і звязаність сеї корпорації з певними постійними географічними пунктами — осідками гнізд, чи шкіл, що відбилась на районуванню думового епосу“ (с. ССІ).

Побут кобзарської корпорації знайшов собі відбиток у думках: поділяючи до деякої міри погляд на них Житецького, К. М. Грушевська пише: „Всяка галузь мистецтва відповідає якійсь реальній групі людей — митців і споживачів, і чим більше розвинене й спеціалізоване дане мистецтво, чим ближче воно стоїть до справжньої професії, тим важніше для нього питання про його громадську базу. Думи-ж з цього боку являються надзвичайно характеристичним прикладом, а завдяки своїй позиції на півдорозі між загально-народньою усною поезією і книжною літературою — надзвичайно оригінальним. З одного боку ми маємо тут виразно відокремлену від інших груп, що надає своїй творчості характеристичні риси своєї громадської позиції, дума формою має звязок і з церковним речитативом, що близько відомий кобзарству через його звязок з церковністю, і з професійними жебрацькими прозьбами, „жебранками“, що — як далеко ми можемо сягнути оком — належать до професійного вміння всіх кобзарів. З другого боку — думи відбили на собі інтереси зовсім іншого громадського кола, оповідаючи про події з його життя, вихваляючи його вдачі й високі громадські прикмети, та оплакуючи його нещастя й болі, а саме інтереси козацької верстви“ (с. ССІ). Ця двоїстість кобзарського епосу, як гадає К. М. Грушевська, й була за причину багатьох непорозумінь, між иншим, і того, що більшість дослідників уважала сьогочасний старецький стан кобзарства за останній етап у занепаді кобзарського епосу, а розцвіт його уявляли собі в зовсім інших формах. Не потаю, що й я поділяю та й далі поділятиму цей застарілий погляд і саме тому, що стою на історичному еволюційному ґрунті, а не можу помиритися з плоскою безперспективною карти-

ною споконвічного становища цього епосу — як у момент подій, що про них він розповідає, так і тепер, багато віків потому.

Далі, К. М. Грушевська цілком слушно каже, що цехова організація кобзарства належить місту, що ця організація була під опікою церкви, але не цілком од неї залежала, — бо „церковність не могла-б умістити всієї кобзарської діяльності, і тому, опираючись до певної міри на церкву, кобзарство разом з цілим своїм оточенням орієнтується на козаччину, цінну для нього і з матеріального і з морального боку“; справедливо й те, що, вибираючи репертуар кобзарство, мусіло вважати на інтереси маси — міщанської та хуторянської, й тому, переповнивши свій репертуар псалмами, зберегло в ньому постійний відділ — світських пісень. З усім цим погодитися можна, тільки хронологічно воно не виразно. І тому я не можу вважати картину, накреслену у К. М. Грушевської, за „споконвічну“, а тільки за таку, якою ми можемо збудувати її на даних XIX віку, може, й кінця XVIII в., але не поширювати цю будову на давніші часи, що від них відповідних документів немає, робити-ж висновки за аналогією — ми не зважуємося, бо такі висновки були-б неісторичні. Так само скептично ставлюся я й до спроби на підставі підрахунку записаних у XIX віці варіантів дум (с. ССХ й далі) робити будь-які висновки про розвиток кобзарського епосу. Хіба можна вважати за щось закономірне те, що якась дума збереглася в 1—2 записах, а інша в 20-ох? Звідси можна зробити тільки один непомильний висновок, що одні думи більше цікавили записувачів, інші — менше. Бо, маючи мізерне, з статистичного погляду число записів від першої половини XIX-го віку, ніяких цифрових обчислень, окрім цілком непевних, зробити не можна. Інша була-б річ, коли-б ми мали не випадкові записи від нечисленних кобзарів, а систематично переведений, ідеально повний запис усіх дум, що в певні моменти існували в устах кобзарів. Але це річ нездійсненна — і свого часу її не здійснено. Тим-то я особисто не зважився-б робити будь-які статистичні висновки на підставі такого випадкового матеріалу... Та й цифри ті (перша група — унікати, друга — думи, відомі не менше, ніж у п'ятьох записах, третя — від 5 до 10, четверта більш од 10-ох і 20-ох) по суті довільні.

Спостереження К. М. Грушевської над географічним розподілом записів дум — цікавіші й переконливіші; але й тут де-не-де відчувається спішливість, що виявляється в категоричному висновкові з тільки можливої підстави (с. ССХІV). В цілому-ж спостереження над записами та їх редакціями на тлі географічного їх розподілу, дарма що небезперечні, надзвичайно цікаві й нові.

§ 6. Друга частина книги — текст дум та вступні до них статті. Тут подано такі думи: 1) „Невільники“ 7 текстів і 8-й, що скомпонував Куліш, 2) „Плач невільника“ — 5 текстів і 6-ий, що скомпонував Куліш, 3) „Іван Богуславець“ — 1 текст; 4) „Маруся Богуславка“ — 6 текстів, 5) „Сокіл“ — 4 тексти, 6) „Самійло Кішка“ — 6 текстів, 7) „Олексій

Попович“ — 18 текстів і 2 скомпонованих — Максимовича та Куліша, 8) „Буря на морі“ — 5 текстів, 9) „Розмова Дніпра з Дунаєм“ — 1 текст, 10) „Утеча трьох братів з Азова“ — 25 текстів і 3 скомпонованих — Срезневського, Максимовича й Куліша, 11) „Три брати Самарські“ — 6 текстів і 1, що скомпонував Грінченко, 12) „Смерть Козака на долині Кодима“ — 2 тексти, 13) „Плач Зозулі“ — 1 текст. У „додатках“ знаходимо ще 24 тексти, а разом 119 текстів. Такої багатой збірки записів дум — у нашій науковій літературі ніколи ще не з'являлося. До поданого тут величезного числа записів можна з колишніх, давніх додати дуже небагато, про це — далі, в наших бібліографічних та текстових додатках. І не тільки цим праця К. М. Грушевської є визначна, ба й тим, що складачка „Корпусу“ проробила величезну роботу, аналізуючи й класифікуючи всі ті численні записи. У передмові до кожної думи не тільки подається перелік записів, але й дано розвідки про походження окремих записів та взаємини їх до інших у зв'язку з відомими даними про кобзарів та спосіб, як творивсь їхній репертуар. Міркування К. М. Грушевської про варіанти дум засновано на вивченні в усіх відомих записів (окрім тих, що ввійшли в „додатки“). Наслідком цього подається історія тексту думи (напр. № 1, с. 2—4) в межах ХІХ—ХХ вв., і виявляється залежність пізніх записів од книги. До цієї частини праці К. М. Грушевської я можу зробити лиш кілька дрібних завважень, що, можливо, стануть у пригоді для наступного видання. Я не порушуватиму питання про те, як розміщено думи в збірнику, це питання не надто важливе; а все-ж, гадаю, Озівських братів не можна відокремлювати від дум, навіяних турецько-татарською неволею, з аналогічним сюжетом — утечею з полону. Мені здається, що в літературній пам'ятці присутній є сюжет, а не місце, де він розгортається; море чи степ — річ другорядна, і класифікація за „топографічною“ ознакою — річ непевна. Може, краще було-б упорядкувати тексти — за співцями, що від них їх записано, як уже віддавна впорядковують биліни? Але що тоді робити з записами анонімними? Подаю завваження до окремих місць.

До стор. 14. Звідки з'явивсь у зведеному Кулішевому тексті (№ 2, X) „свято-русский берег“? Видавниця гадає, що з 51 А, тоб-то з Лукашевичевого варіанту; той самий вислів — у думі № 1, X, в думі, що її скомбінував той-же-таки Куліш (стор. 9). Його засвоїв і кобзар Пархоменко. Але в жадному з давніх записів, ані в нових, ми його не зустрічаємо. Чи не Лукашевичева це вставка? У звичайній формулі — тільки в Антоновича й Драгоманова, та й то просто: „на руський берег“.

До стор. 15. Подано думку Антоновича й Драгоманова, буцім-то автор „Історії Русовь“ користувався з народніх дум. Хоч яка ця думка ймовірна, не пошкодило-б усе-таки її перевірити й потвердити, або відкинути не покликуючись на авторитет, за допомогою порівнянь. Що-до автентичности думи про Івана Богуславця, то в цьому я згоджуюсь з видавницею, дарма що глуха цитація й не викликає особливої довіри.

До стор. 29—30. Я не певен, чи годиться наводити в коментарі цілком фантастичне, нічим не доводливе пояснення думи „Сокіл“, що його дає Лісовський; так само й далі — 80—81 — не варто було наводити велемовні й непотрібні міркування того-ж-таки Лісовського про думу „Буря на морі“: нічогосінько вони не пояснюють. Чому зникла історична основа цієї думи? — І чи була вона коли-небудь у ній?

До стор. 94—96. Хіба можна серйозно вірити географічним розрахункам Андрієвського про шлях трьох братів Озівських? Адже хоч думи й історична поезія, а все-ж не історія з географією, як колись гадали були Срезневський, Бодянський та інші. Звідси висновок — не можна серйозно вважати на географічну термінологію дум, тим більше, що вона (напр. Савур-могила) викликає багато сумнівів. Що-до часу, коли втекли брати — знову-таки висновок Андрієвського сумнівний, так само як і те, неначе-б „зегзица“ в Новгородській губернії визначає ластівку. Усе це, не пошкодивши справі, можна було-б викинути.

До стор. 148. Коли є рукопис Білозерського (на нього покликування на стор. 148), що з нього Костомаров двічі надрукував думу про смерть козака на долині Кодимі (стор. 146—147, № 12), то, на наш погляд, слід було цей рукопис і взяти за основу, тим більше, що уривок „Зозулі“ друкується й за цитатою Костомарова, й за рукописом, що колись, можливо, належав Білозерському.

§ 7. Скінчивши загальний огляд праці К. М. Грушевської, дозволю собі зробити ще декілька уваг, щоб підкреслити високу вартість цієї визначної книги.

Здається, ніде в царині вивчення народньої творчости — ні української, ні російської — ми не мали так уважно зробленої аналізи праць, що донесли до нас давні записи: історію й аналізу „Повѣстей мало-російських“ 1810 року (близько 1808?), що записав Ломиковський (сс. XXI—XXX), далі книги кн. Цертелева; і згодом — історію праці Антоновича й Драгоманова, Мартиновичевих записів (СХХ—СХХХІ), Горленка (СХІІІ—СХVІ) написано широко й докладно; дивно тільки, чому видавниця вважає за потрібне перепрошувати читача за те, що вона так довго спиняється над особою ретрограда-українця Горленка (с. СХV). Раз людина працювала на користь науці, зробила свій внесок у вивчення народности — цим вона набуває собі права на місце в історії даної науки.

К. М. Грушевська скрізь подає читачеві уважно зроблену аналізу праць збирачів дум, цікавлячись також і долею записів, які до нас не дійшли. Цінні й її уваги про те, як кобзарі вчать виконувати думи (с. ХХV); думи не вивчаються, як пісня, в готовій і незмінній формі. „Усна консервація дум не полягає на буквальному виучуванню точно установлених текстів. Наука дум — се перш за все засвоєння певного поетичного багажу, готових фраз, стилістичних зворотів, з яких складається текст у момент співання за певним вивченим планом, як мозаїка

з камінчиків, або як усяка народня декорація з традиційних орнаментових елементів“...

К. М. Грушевська, очевидно, поділяє думку Ф. Колесси про походження думи з голосінь, і я гадаю, що в основі цей погляд є рація вважати за обґрунтований; до речі—адже й найдавніші звістки про думи кажуть за них, як за пісні сумні („lugubres“, „elegiae“); але найдавніша форма—одно, а зміст—інше, і наш автор, здається, має рацію, коли каже: „ми не маємо ніякої підстави припускати, що давні думи могли бути тільки сумні“ (с. ССVII).

Вистудіювавши способи, що їх уживали і давні, і новіші записувачі дум, добре обізнані з текстами, і мавши навичку критично розглядати пісенний матеріал, К. М. Грушевська чудово розуміється й на підробках дум та на тому, як до цих підробок ставилися пізніші видавці, а з них не всі й не завсіди вміли відрізнити підробку від справжніх пам'яток народньої творчості: непевні тексти знаходимо навіть у Антоновича й Драгоманова. Але хоч як суворо поставимося до цих досить численних підробок, усе-таки, знову кажу, треба було бодай у додатках до Корпусу автентичних дум перевидати й підробки Срезневського, навіть Шишацького-Ілліча; хоч які вони наївні, все-ж це цікавий матеріал до історії розуміння й вивчення народньої творчості з одного боку, а з другого—матеріал для характеристики громадських настроїв і вподобань, що панували серед освічених українців першого півстоліття в історії збирання пам'яток народньої творчості.

У зв'язку з сказаним—відзначаємо цінну думку К. М. Грушевської (с. СХСV), що думу про Серпягу треба вивчати, порівнюючи її з автентичними думами, де описується морський похід. Справді, вони, коли не повинні були, то могли стати за матеріал і зразок для Срезневського, й для Шевченка.

Так само корисно було-б для вивчення думової традиції—там-же-таки в додатках—умістити такі тексти, як оповідання й пісні про героя думи—Івана Богуславця. Що-до окремих дум, то я мав нагоду висловитися про це раніш. Тут завважу тільки, що питання з приводу думи про Тараса Бульбу (його торкається К. М. Грушевська на сс. СХII—СХІХ) дуже сумнівне. Я швидше пристав-би на думку, що хтось з інтелігентів читав кобзареві Крюковському Гоголеву повість, і звідси почалися згадки, що ніби існувала така дума. Принаймні, такий довголітній збирач дум, як Мартинович,—що краще й ближче знав Крюковського,—за думу про Тараса Бульбу нічого не знає (с. СХХVI), а його мовчання багато важить.

До не аби-яких стійностей у праці К. М. Грушевської слід зачислити її критичність і обережність і в ставленні до пісенного матеріалу, і в ставленні до поглядів учених, які вона викладає. За зразок першого є, наприклад, її уваги до думи про Корабель та до деяких інших, надрукованих в „Историческихъ пѣсняхъ“ Антоновича і Драгоманова (с. СIII). Обережні й міркування К. М. про кобзарів-гайдамак, записаних у Ко-

денській книзі (с. СХІ—СХІІ), про деякі думи з репертуару Вересая (с. СХІІ) й Пархоменка (с. ССХVІІ), про думку Ф. Колесси, що в думках є два нашарування й т. и.

Поряд з цим відзначимо ще одну позитивну прикмету К. М. Грушевської, уже як ученого дослідника: всупереч звичаєві молодих авторів, вона ні до чого не ставиться зневажливо, а в кожній відомій їй, навіть маловартній праці (як от, брошура Лісовського 1890 р.) — силкується і часом уміє відкрити й висунути щось позитивне (напр. с. СХХХІХ); вона не відмахується від таких праць, а пильно їх перевіряє, намагаючись у туманних міркуваннях знайти зерно істини (с. СХL). Так само і в інших місцях вона збирає крихти ідей і відзначає нові кроки збирачів та дослідників дум, оскільки їй допомагає її бібліографічний апарат, отже відзначає все цінне, старанно зберігаючи за згаданими в неї авторами їх авторські права — навіть у дрібницях.

Чудово визначає К. М. Грушевська ролі інтелігенції не тільки в консервації дум, ба й у відживленні інтересу до них у самих кобзарів, а так само і вплив інтелігенції на поширення кобзарського репертуару (с. CLVІІІ й далі), слушно відзначено й зворотню течію — з книги до усної традиції.

Чимало ще цікавого й повчального знайде читач у цій книзі. А ми тепер звернемося до деяких пунктів, що я попереду був зазначив: скажемо скількись слів про термін: дума та його давність, подамо кілька бібліографічних додатків та спробуємо показати, що К. М. Грушевській не пошкодило-б у своєму оглядові схарактеризувати ще погляди давніх збирачів і видавців дум на народню поезію, зокрема на думи й історичні пісні, адже-ж вони, ці погляди, ширили були зацікавлення українською народньою пісенністю взагалі й думами — зокрема.

II.

§ 8. Тепер скількись слів про термін: „дума“ та про давність його в застосуванні до кобзарського епосу.

Невдячна річ — обороняти давні позиції: можна зажити слави „відсталого“ й безнадійно застарілого. А все-таки спробуємо повернути до давнього, що його так рішуче відкидає К. М. Грушевська, — повернути, як мені здається, не зовсім безрезультатно. Наш автор пише: „як відомо, термін ‚дума‘ вперше в літературі був ужитий саме в польських писаннях ХVІ в. для означення поетичних українських творів, що до нашого часу не заховались“ (с. ХІІІ). Коли перша половина цього твердження слухна, то другу аж ніяк не можна вважати за безперечну. Хоч-би що крилося в давніх польських авторів під терміном „дума“ — чи пісня лірична, чи дума історична — вважати, буцім-то пісні, що в ХVІ—ХVІІ вв. узивано їх терміном „дума“, до нас не дійшли, — було-б надто сміливо. Наш автор пише: „...в дійсності сі згадки не дозволяють нам звязати старе польське вживання терміну ‚дума‘ з якимись відомими нам родами

поезії. Звичайно воно має на оці українську народню поезію взагалі, а не якусь окрему її категорію“ (ib.). І це сказано так само трохи сміливо. Справді, можна бути непевним, чи згадка Сарніцького під 1506 р. за братів Струсів (Annales, 1587, III, 379) „de quibus etiam nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur, voce lugubri et gestu canentium se in utramque partem matantium, id quod canitur, exprimentes“ визначає саме-іменно думи в сучасному значінні цього слова: але в „Threnach“ М. Kobiernickiego 1589 року ¹⁾ читаємо про Струсів загин такі рядки:

Już precz odstap odemnie wesoly Lutnista,
A nastap ku mnie z kobzą żalosny kobzista,
Zagray mi Dumę smutną o Strusie zginionym“...

Що вони дають нам? Автор каже кобзареві, щоб заграв сумної пісні про те, як загинув Струс. Кобзаря протиставлено веселому лютністові. Виходячи з погляду Ф. Колесси про походження форми дум з похоронних „голосінь“, я вважаю за можливе звязати цю згадку з думами про „рубаних козаків“, що цілком природньо ввіходили до репертуару козацького кобзарства XVI віку.

Можна скептично ставитися й до інших свідоцтв, що їх зібтали Ягіч, Житецький, Ревуцький, Єрофеев ²⁾, буцім думи існували в XVI—XVII вв., бо справді ці свідоцтва кажуть про „думи“ тільки як про твори, що відбивають певний настрій (elegiae) і зміст (rycerskie). Але коли ми читаємо подані в К. М. Грушевської слова Аристотелевого перекладача, Seb. Petrycego (пом. 1626 р.) про „Śpiewanie pieszczone, jako są lamenty, dumy“, і далі — „Ruskie lamenty Podolskie dumy“, то, знову-таки визнаючи, слідом за Ф. Колессою, формальний звязок дум з голосіннями, ми можемо вбачати тут не тільки „два окремі роди поетичних творів“ (с. XIII), а вислови синонімічні. Нарешті, коли автор поетики 1670 р. каже, що поезія „duplex est in divisione“: „artificialis“ — як от поему Сарбевського, і „naturalis, sola facilitate ingenii et felicitate comparata, ut sunt nonnulli Peanes, dumy kozackie, non artificio, sed natura laborante“ (мої „Изслѣдованія и Матеріалы“, I, стор. 45), то тут ми знаходимо дуже важливе протиставлення українських „дум“ — не всій польській поезії взагалі, а певному жанрові — штучному епосові. Отже, дозволяємо собі зробити такий висновок. „Думи козацькі“ — козацький епос — мали в XVI—XVII в. ту назву, що їм, як гадають К. М. Грушевська й деякі її попередники, тільки 1827 р. засвоїв Максимович — та й то слідом за Бродзінським.

Правда, терміну „думи“ в застосуванні до козацьких речитативів — не вживав ані найстарший записувач початку XIX віку (Ломиковський,

¹⁾ Marcina Kobiernickiego, nieznanego pisarza z XVI wieku Historia o czterech młodzieńcach i threny p. Jakubowi Strusiowi. Wyd. J. K. Giejsztor. Warsz. 1886.

²⁾ Сюди можна долучити й зібрані в мене згадки про „smutne“ думи, про кобзу та бандуру у Веспас. Коховського „Niepróżne próżnowania“ 1674 р. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. LXXI.

що назвав їх „повѣстями“, ані кн. Цертелев р. 1819, що охрестив їх „пѣснями“ і „стихотвореніями“ (див. передмову). Це для того часу цілком зрозуміло: так само записувачі й видавці великоруських богатырських пісень не назвали їх своєчасно по-народньому „старинами“, а по-освіченому — „древними російськими стихотвореніями“ і згодом вигаданим терміном „биліни“. Складаючи ціну міркуванням К. М. Грушевської, я не зважуюсь пристати на їх цілком і волю гадати, що як до XVIII в. існували думи, так існував і самий цей термін у застосуванні до історичних українських пісень, складених нерівноскладовим віршем, що рецитували їх професійні бандуристи-кобзарі.

§ 9. Про завдання свого широкого огляду К. М. Грушевська пише: „В сім огляді нашою метою було зібрати всі доступні нам відомості про збирання дум: про окремих збирачів і навіть про окремі записи думових текстів, та про ті методи, якими вели записування різні збирачі й у різних обставинах. При тім вибирати не тільки визначних і типових представників збиранства, але й відзначити і зовсім мало відомі й мало помітні явища“ (с. XVI). На практиці наш автор не обмежився тільки записами; багато місця він приділив і оглядові відомостей про кобзарів, так само оглядові й характеристиці деяких статтів і розвідок про думи.

У вступі він резюмував і піддав критиці загальні висновки й погляди тих, хто писав про думи, а спеціальні наслідки їхніх праць — зрезюмував у передмовах до кожної думи, перед виданням текстів. За це читач повинен тільки подякувати; але можна було-б побажати, щоб 1) в бібліографічному огляді не було великих прогалин та 2) щоб деякі відомі авторів огляду праці він прореферував трохи докладніше. К. М. Грушевська (с. СХСV) слушно каже, що в рецензії на працю Ф. Колесси про „Генезу дум“ я трохи перецінив покажчик праць про думи Д. М. Ревуцького, де названо 401 чч. статтів, розвідок і видань. Справді, цю цифру перебільшено, і я згоджуюсь, що з чотирьохсот заголовків, наведених у Д. М. Ревуцького, до дум власне стосується не більше, як півтораста. Але на жаль, із тих півторастатт статтів і розвідок — шановна видавниця дум вичерпала аж надто не все. Маючи на увазі, що „се перше повне видання дум являється тільки спробою повного корпусу“, що „се властиво тільки тимчасове робоче видання“ (с. XII), я спробую додати дещо з покажчика Д. М. Ревуцького та з запасу моєї пам'яті. Ці додатки, може, будуть корисні для історії того, як збирано та виучувано думи й як поширювалося зацікавлення ними взагалі.

1. Для останнього цікава давня стаття Юрія Венеліна, галичанина, що виемігрувавши до Росії, присвятив свою увагу здебільша історії болгар (про нього див. мою статтю в „Критико-бібліографическомъ словарѣ“ С. А. Венгерова). Статтю цю (Телескопъ, 1834, часть XXII, сс. 430, 506, 555) написано з приводу українських „Пѣсень“, що видав М. Максимович р. 1834. У статті першій Венелін перелічує думи, що

містяться в тому збірнику, і характеризує їх словами: „тексть старины священный, непрекаемый, какъ завѣщательный вопль и вздохъ умирающаго страдальца“ (с. 432)¹⁾. Так само барвисто каже він далі про джерело тем для дум: „Давленіє двухъ сторонъ подвигало Украинцевъ на покушенія, за которые они расплачивались головою“ (с. 437), бо українці опинилися під ударами і татар, і поляків. „Какого же роду могла быть дума или пѣсня Украинца?“ Далі автор широко розводиться про кохання, як загальний стимул для поетичної творчості: воно є виключно джерело всякого співу (с. 442). На стор. 574—575 передруковано „думу“ „Тоска сестры по братъ“. Решта — загальні міркування. Нічого не даючи для вивчення дум, ця стаття цінна, як одна з тих, де позначилося зацікавлення думами і українською поезією взагалі (с. XL).

2. Того самого 1834 р. в „Ученыхъ Запискахъ Московскаго Университета“ (часть VI, октябрь, IV. Смѣсь, сс. 134—150) з'явилася стаття І. Срезневського „Взглядъ на памятники Украинской народной словесности. Письмо къ профессору И. М. Снѣгиреву“. Тут Срезневський пише: „Въ настоящее время, кажется, уже не для кого и не для чего доказывать, что языкъ украинскій (или, какъ угодно называть другимъ „Малороссійскій“) есть языкъ, а не нарѣчіє Русскаго или Польскаго, какъ доказывали нѣкоторые; и многіє увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ Славянскихъ“... Далі скількись слів про українських письменників і пісні — з цитатою з „думи“ про Свірчовського (!), про Палія, і потім — він висловлює таку, повну захвату думку про українські пісні й думи: „И притомъ какъ разнообразно содержание пѣсенъ и думъ Украинскихъ. Однѣ напоминаютъ Вамъ преданія старины глубокой, старины, о которой мы не имѣемъ почти никакого понятія, перенося Васъ на какое-нибудь древнее городище, въ толпу поклонниковъ Свѣтовида-Одина, Купальницы-Фреи и Перуна-Тора, или на берегъ Дуная съ вѣнкомъ въ рукѣ“ й т. и. — цікаві риси молодого Срезневського, ентузіяста, здатного в захваті зфантазувати те, чого й не знали українська старовина та народність. Можливо, що тут, у цьому захваті, треба бачити корінь тих фальсифікатів, які з'явилися в „Запорожской Старинѣ“. З стор. 136—137 „думи“ й „пѣсни“ не ототожнюються, а одні одним протиставляються. Далі — відомості про виконавців їх (с. 138): „и между Украинцами немало искусныхъ импровизаторовъ, особенно изъ ремесленниковъ, чумаковъ и бандуристовъ...; послѣдніє очень легко перелагаютъ въ думы сказки нравоучительныя, а подчасъ и миѳическія“ (?). „Конечно, всѣ эти импровизаціи могутъ нравиться на время, только тогда, когда ихъ поетъ самъ авторъ; но зато изъ пѣсней и думъ, удостоенныхъ памяти народной, какъ много истинно прекрасныхъ, проникнутыхъ глубокимъ неподдѣльнымъ чувствомъ, оживленнымъ звуками, трогаящими сердце. Вспомните“... — далі йдуть

¹⁾ Пор. натяк кн. Цертелева.

цитати. На сторінках 143—144 подано перелік видань пісень і дум: 1) „Опыт“ кн. Цертелева — 7 дум і 3 пісні, „издание драгоценное, но наполненное ужасными опечатками“; 2) Максимовичеві „Малороссійскія пѣсни“ 1827 р., 121 пісня й 1 дума; 3) „Запорожская Старина“ — Срезневського; 4) Максимовичеві „Украинскія народныя пѣсни“, I, 1834 — 9 дум і 104 пісні. Підписано цього листа до Снегірьова „Харьковъ, 1834, августа 7“ (До стор. X).

3. Після збірника Лукашевича 1836 р., перед розглядом дисертації Костомарова (с. XLIV) не пошкодило-б згадати за відому свого часу працю О. Бодянського, що не менше, ніж інші аналогічні, могла підживляти зацікавлення думами, тим більше, що Бодянський розгляд дум переніс на тло загальнослов'янської пісенности. К. М. Грушевська згадує за Бодянського (сс. LXVII і LXV в звязку з листом до нього Куліша 1853 р.), але обминає мовчанням його дисертацію „О народной поэзии Славянскихъ племень“. М. 1837. Правда, в тій книзі автор не торкається дум; саме це слово він згадує один раз (с. 133), але весь розділ, де він каже за народню українську пісню — суцільний їй дитирамб; про це ми скажемо в іншому місці, в іншому звязку.

4. В „Отечественныхъ Запискахъ“ 1841 р., т. XV, стор. 65—93 знаходимо статтю Ф. Євецького (дата — Варшава) про українські пісні й думи, що має на оці головним чином їх популяризувати. В основі її — збірник Жеготи Паулі. Тут низка історичних пісень: про Байду, здобуття Варни, про облогу Львова 1648 р., Нечаєву смерть, про Морозенка (№ 6—8, 1678 р.), про турецьку облогу Відня 1683 р., про турецько-татарські війни (№№ 11—17) та з часів Коліївщини (1768 р., №№ 18—21); а серед них подано й одну думу — про смерть Івана Коновченка, датовану 1684-м роком. (До стор. XLIV).

5. З приводу „Народныхъ южнорусскихъ пѣсень“ А. Метлинського в тих-же-таки „Отечественныхъ Запискахъ“ з'явилася анонімна рецензія (1855 р., т. ХCVIII, отд. IV, сс. 27—30). Чи не вперше тут виразно виявивсь скептицизм проти того, що романтики-збирачі вважали були за недоторканні народні святощі. Ось у чому вага тієї рецензії. Автор пише: „Въ 1818 году появился первый сборникъ малороссійскихъ козацкихъ пѣсень, которыя, не извѣстно почему, начали называться думами. Не мѣсто здѣсь разсуждать о неправильности подобнаго названія; но мы можемъ сказать только, что въ языкѣ малороссійскомъ слово дума не существуетъ въ смыслѣ, придаваемомъ ему собирателями, да и сколько намъ извѣстно, самые бандуристы, отъ которыхъ записываются подобныя думы, называютъ ихъ старыми козацкими пѣснями. Какъ бы то ни было, но всѣ, кого интересуєтъ народная пѣсня, съ восторгомъ увидѣли, что въ этихъ „думахъ“ рассыпано столько перлъ истинной поэзии, и въ нѣкоторыхъ изъ нихъ такая стройность цѣлаго, что нельзя не предполагать огромнаго поэтическаго таланта въ людяхъ, сложившихъ эти „думы“, гдѣ-нибудь въ степи, можетъ быть, даже наканунѣ или послѣ жестокой сѣчи“. Рецензентові відомі видання кн. Цертелева, I. Срезневського

Максимовича; він жалкує, що немає повної, великої збірки українських народніх пісень. Рецензент каже, що він „съ удовольствіємъ развернулъ сборникъ пѣсень Метлинскаго“, але дорікає йому за те, що той раз-у-раз змінює правопис і вживає такої ортографії, як „ййи“. „Во всякомъ случаѣ, трудъ г. Метлинскаго заслуживаетъ похвалы, но заслуживалъ бы еще болѣе, еслибъ составленъ былъ тщательнѣе, то есть заключалъ бы въ себѣ тѣ интересныя пѣсни, которыя поются въ мѣстахъ, указанныхъ въ сборникѣ, и избѣгалъ плохихъ подражаній и поддѣлокъ“ (с. 28). Рецензент зазначає ненародні риси в мові деяких пісень, що, як він гадає, виявляють невмілу підробку; про думи в збірнику Метлинського він каже так:

„Въ отдѣлѣ старинныхъ козацкихъ пѣсень встрѣтили мы одну совершенно новую, это — про Хвеська Ганджу Андыбера. Дума эта, какъ называютъ ее любители, изобилуетъ красотами, и подлинность ея не подлежитъ никакому сомнѣнію, хотя языкъ ея и немного нечистъ, однако это относится къ мѣстности, на которой она записана, потому что извѣстно, какъ бандуристы Черниговской губерніи коверкають языкъ и какъ вообще всѣ нынѣшніе бандуристы вводятъ въ старинныя пѣсни цѣлыя строфы изъ другихъ пѣсень, или просто сами импровизируютъ куплеты (sic!). Остальныя думы всѣ ужъ извѣстны, какъ они служатъ вариантами“ (с. 28). Трохи далі, про історичну пісню: „Къ сожалѣнію, и въ отдѣлѣ Бувальщины на стр. 373 старинная пѣсня про Малаго Гарюю чистѣйшее сочиненіе, которому выучилъ кто-нибудь нарочно бандуриста и такимъ образомъ обманулъ почтеннаго собирателя, тѣмъ болѣе, что въ концѣ XV вѣка серьезныя малороссійскія пѣсни не складывались подобнымъ новѣйшимъ методомъ“ (с. 30). Відзначаючи (на стор. 436) „очень недавнее сочиненіе какого-нибудь любителя поддѣлываться подъ народность“, рецензент каже далі: „То же самое должно сказать и о думѣ про Дмитра Самійла Коломійця, которая хоть и напечатана въ Athenaeum 1844 за подлинную, но зная, какъ польскіе литераторы иногда обращаются съ малороссійскою стариною, мы смѣло можемъ сказать, что развѣ десятая доля этой пѣсни удержала стиль кобзаря; остальныя придѣланы даже почти по-польски. Прочтите эти стихи:

„А козака¹⁾ въ имя Боже
Покинувши Запорожье
Плывли зъ Днаправъ чаёкъ двести“.

„Все это по польски“ робить висновок рецензент і запевняє, що „господа, сообщавшіе автору будто бы старинныя пѣсни, доставляли ему преплохія вирши новѣйшаго сочиненія...“

Обминаючи завваження неістотні, зазначу в цій статті ще одно: рецензент каже, що в списку кобзарів — перелічено співців з Чернігівщини та Харківщини, а з Полтавщини згадано тільки двох, „между тѣмъ какъ въ этой губерніи ихъ еще и до сихъ поръ такое множе-

¹⁾ Треба виправити помилку: козаки. В. П.

ство, особливо въ приднѣпровскихъ уѣздахъ. Губерніи же Херсонская, Екатеринославская, Кіевская, Волинская и Подольская совершенно устранины, словно въ нихъ и не слышно о лирникахъ и бандуристахъ“ (с. 31). Це свідощтво поруч з иншим не позбавлено ваги. Як перший палкий протест проти романтичної довірливости збирачів народньої творчости — протест, може, й не цілком і не в усьому слушний, — ця стаття має деяке значіння.

6. Вона не залишилася без відповіди. В „Москвитянинъ“ 1855 р. № 11, с. 49—70 — з'явилася стаття Д. Каменецького, датована „Кієвъ. 1855. Май“, під заголовком „О народныхъ южнорусскихъ пѣсняхъ изд. А. А. Метлинскаго и о рецензії на эту книгу „Отечественныхъ Записокъ““. Автор цієї відповіди згадує за видання українських пісень перед 1853 роком, схарактеризовує збірник Метлинського і ледві чи не вперше визначає, що важать пісенні варіанти: „Варіанти, по нашему мнѣнію, служатъ признаком не скудости сборника, какъ иные думаютъ, а напротивъ, роскоши его: по нимъ слѣдишь и разумное пониманіе пѣсни и любопытные приемы воспроизведенія ея по различію характеровъ, судьбы, вкусовъ, мѣстности. Кромѣ того, значительное собраніе вариантовъ можетъ дать возможность къ отысканію истинныхъ первообразовъ пѣсень“ (с. 51). Д. Каменецький розуміється й на питанні про автентичність деяких пісень. „Историческому отдѣлу“, тоб-то історичним пісням і думам, автор статті приділяє небагато місця (сс. 56—58), відзначаючи у Метлинського скількись нових пісень і дум, „самые отрывки коихъ есть хорошее приобрѣтеніе для народной исторической литературы, а извѣстное является въ новыхъ прекрасныхъ вариантахъ, какъ о Богданѣ Хмельницкомъ (три думы), объ Ивасѣ Вдовыченкѣ“; сюди-ж він зараховує й пісню про Морозенка. „Изъ новаго обращаетъ на себя особенное вниманіе дума про Хвеська Кганджу Андыбера“, що записав П. К(улш) од кобзарів А. Шута й А. Бешка. Рецензент захоплюється цією думою, де „въ художественной послѣдовательности раскрывается матеріальность, алчность и нераздѣльный съ ними холодный эгоизмъ“ — „внутреннихъ, домашнихъ враговъ страны, губившихъ безъ оружія силу и духъ ея въ самомъ расцвѣтѣ“. Не позбавлено цікавости завваження Д. Каменецького на адресу рецензента „Отечественныхъ Записокъ“: „название серьезныхъ г. рецензентъ привязываетъ историческимъ пѣснямъ, какъ будто мало еще серьезныхъ пѣсень кромѣ историческихъ. Это название принято имъ въ замѣну непризнаваемаго имъ прежняго названія историческихъ неравнаго стиха пѣсень — думами, будто бы ни на чемъ не основаннаго. Указываемъ на употребленіе этого названія въ старину“, і далі він покликується на цитовану в Величка сатиру на гетьмана Самойловича (с. 68). Доводячи, що пісня про Менглі Герайв напад старовинна, Каменецький робить висновок, що вона — народня, хоч, може, й не давня, і ставить питання, на яке, до речі сказати, чудову відповідь дано в праці К. М. Грушевської: „Что это за существа, которыя сочиняють народныя пѣсни, учатъ имъ бандуристовъ?“

Гдѣ они? Возможны ли они? Мы думаемъ, что невозможны“. Історія збирання дум виявила протилежне... (До с. LXII)

7. Поруч з тим як повставали сумніви в автентичності деяких дум і пісень, з'являлися іноді довірливі передруки фальсифікатів. Але їх годилося-б поодзначати. Отож у „Полтавскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ р. 1860, в неофіц. частині, Ч. 13, від 30 березня з'явилася стаття, де надруковано: 1) „Думу о Мартинѣ Пушкарѣ“ — пісню рівноскладову, чи не підробку, а в ч. 14—15, від 13 квітня — 2) „Думу о Семенѣ Паліѣ“, поч.: „Ой як взмовить гетьман Мазепа...“, очевидно, цю пісню, коли не підроблено, то „оброблено“; 3) „Полтавскую битву“, поч.: „Шведського року несчастливого лита“ — розміром це дума, але сумнівна, див. „Запорожская Старина“, вип. 4, с. 72 і Максимовичів збірник 1849 р. Так само сумнівного походження й пісні 4) про Мазепу та 5) Смерть Мазепи.

Тут до речі було-б побажати, щоб у другій частині „Корпусу“, як додаток, перевидано ще й фальсифіковані думи. Часто важко буває провести межу між ними й складовими текстами та „новотворами“, до всього-ж, будши видрукувані, вони відіграли свою роль й, безперечно, позначилися на зростанні зацікавлення пам'ятками суто-народньої творчості. (До с. LXXVIII).

8. Кажучи за праці, що з'явилися в 1880-х роках, К. М. Грушевська згадує й статтю С. Neumana „Dumy ukraińskie“, Ateneum (XXXX, Rok X, t. IV, zes. I, 107—127; zes. II, 328—353). Дарма що авторка запевняє, буцім „ближчого інтересу для нас ся праця не має“ (с. CXXXVII), я все-таки гадаю, що воно не зовсім так. Правда, в тій статті багато такого, що і раніш і пізніш повторювалося в українській та російській науковій літературі про думи. Але на дечому варто було-б спинитися, хоч-би вже тому, що пізніші автори, пишучи про думи, користувалися з цієї роботи.

На початку Нейманової статті — висловлено міркування про термін „дума“ й „думка“ у поляків; у них він уживається в застосуванні до різних українських пісень, „a właściwie nic sobą nie wyraża“ (с. 107). „Lud ukraiński nigdy nie nazwie swych pieśni dumą lub dumką, lecz ma nato termin właściwy — „piśnia““. Нейман подає таку гіпотезу: Україна мала спеціальний рід пісень, що звалися „думами“. Це був оригінальний рід творчості, що звернув на себе увагу польських літописців. Згодом відмінилися умови побуту, що серед них повстали думи, думи загинули, але лишили пам'ять про себе в своїй назві. „My zaś nie znając i nie słysząc dum właściwych a pamiętając że Ukraina śpiewała je, poczęliśmy tym mianem nazywać każdą poważną pieśń rusińską zastosowując do piosnek krótszych, mniej poważnych, lecz równie smutnych i rzewnych, zdrobniały wyraz — dumkę“ (108) — пояснення гіпотетичне, але оригінальне.

Нейман зазначає дві риси форми дум: це довгі поеми, виспів їхній не має строф, що-б точно були повторювалися, але змінюється відповідно до змісту оповіди, відповідно до співцевого почуття й наміру (109), Нейман переходить до носіїв дум — кобзарів, бан-

дуристів, їхнього побуту (сс. 110—114), звертаючи увагу на географічний розподіл та на біографії їх (113). Даючи реєстр відомих йому дум із вказівками, де їх видано (сс. 114—115), Нейман налічує 28 дум і ділить їх на категорії: думи про боротьбу з татарами й турками (№№ 1—13), про Хмельниччину (№№ 14—21), про героїв XVIII в. (№№ 22—23) та думи побутові (№№ 24—28). До звичайного репертуару, що встановили його попередники, Нейман додає ще одну (№ 22) „O hajdamaku Witryhonie“ (уривок) у виданні „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, III, 88. Після цього вступу йде два розділи. У першому розглядається форма дум, „цілком відмінна від форми пісень“, вона являє собою „щось середнє між прозою й віршем“. Вірші — від 3 до 25 складів; речення або самостійна частина його — становить окремий вірш. Переважає — дієслівна рима, але взагалі — рима не обов'язкова. Після деяких уваг що-до музичної сторони дум (за Лисенком) — про мову їх. В основі її південно-український діалект, відмінний від північно-українського і від галицько-подільського, той, що лежить і в основі літературної мови. Мова дум дає змогу з'ясувати сферу, що в ній вони зберегалися — вона багата на архаїзми в лексиці і в синтаксисі. У виборі висловів — тон урочистий, не властивий пісням, навіть історичним (118). Форма історичної пісні — протилежна формі дум.

Далі йде характеристика епітетів, епічних повторень, синонімічних висловів, *loci communes* (119—122). Нейман гадає, що кобзарі зберегли тільки частину старовинного репертуару, дещо в ньому наплутали й утворили контаміновані тексти (123); далі аналізує поетичні образи, порівняння; кінцівки дум — звичайне звеличання героїв і молитва — що зв'язує їх з „Словом о полку Ігоревім“ (127). У другому розділі Нейман розглядає зміст дум і з цього погляду заперечує думку „одного поважного знавця українства“, ніби-то думи відрізняються від історичних пісень тільки формою, але змістом — до неї подібні. Нейман твердить, що сфери, в яких повстали, жили й розвивалися пісні з одного боку — і кобзарські думи — з другого, були зовсім відмінні. Народ не співав дум, самою своєю формою вони були йому неприступні (виконували їх, очевидно, професіонали. В. П.). Кобзарі, буди співцями козацькими, цуралися, на Нейманову, нічим не доведена, думку, звичайних народніх пісень, живучи в таборах і в Січі, небагато мали спільного з широкою народньою масою. Звідси й між змістом дум та пісень величезна одміна — це цілком різний репертуар. Немає жадної історичної пісні, що-б оспівувала ті самі історичні події, як і думи; звідси Нейман робить, гадаємо, безперечно, занадто поспішившись, висновок, — що ні народня пісня, ні кобзарі — один у одного тем для творчості не позичали: це можна прийняти тільки для сюжетів, а окремі мотиви могли бути спільними. Нейман убачає відміну в тому, як трактують історичну подію пісні й думи: напр., пісні про Нечая, про Саву Чалого, переказуючи події, не ставлять питання, які були причини й мотиви героєвих учинків; не те в думах: коли в пісні герой бореться, перемагає або гине — невідомо

чому й навіщо, то герої думи завжди висловлює певну ідею: він рідко діє з особистих мотивів, він „zwykle przedstawia się jako jednostka społeczna, narodowa“ (329). Найдавніші думи до нас не дійшли, але немає сумніву, що вони існували. Ті, що дійшли, можна поділити на дві категорії — думи про боротьбу з турками й татарами, і думи про війни з поляками, від Хмельницького до того часу, коли занепало козацтво (330). Далі йде огляд дум за цими рубриками (330—344) з історичним коментарем. Наостанці занотуємо кілька Нейманових думок: думи зв'язано з козацтвом, а не з княжими дворами; вони повстали в ту добу, коли історія покликала на арену боротьби не обранців, а народні маси (945); далі — підкреслюється демократизм дум, що стали народнім добром, чим вони відрізняються від билін і сербських історичних пісень. Що старовинний та князівський епос на Україні забуто, Нейман пояснює браком професіоналів, — ми сказали-б — браком попиту на нього серед нової пануючої верстви, що стала на зміну князівській. Змістом думи не зв'язані з старовинним князівським епосом. Але українським ученим і патріотам важко було з цим помирися. Звідси фальсифікати Шишацького-Ілліча, почасти й Срезневського (348), Нейман перелічує підроблені думи. Далі він наводить свідоцтво XVI в. про думи (Сарніцького, 1506 р.). Нарешті, відзначає ще одну характерну рису дум — їх реалізм, позбавлений казковости. Як бачимо, для свого часу Нейманова праця була непогана. Не забудьмо, що видрукувано її раніш од праць Житецького. А тимчасом у ній є думки, що їх не засвоїли ще деякі Нейманові критики, напр., про відміну історичних пісень і дум. Підкреслимо й його міркування про вагу географічного розподілу дум і кобзарів, на що після Неймана особливу увагу звернула сама К. М. Грушевська.

9. Перше ніж переходити від розгляду розвідки Лісовського до праць Житецького, не пошкодило-б докладніше спинитися на чималій статті Fr. Rawity „Dumy“, видрукуваній у широко відомому польському журналі „Tygodnik Ilustrowany“ 1890 р., в №№ 16—19. Дарма що цю статтю опубліковано в популярному журналі, за неї варто згадати, не вважаючи на помітну близькість автора до праці Ц. Неймана, що резюме її ми подали вгорі. Зазначимо те, що є найцінніше в статті Фр. Равіти. Ми мало вивчаємо літературу споріднених з нами народів, — і хоч у нас була „українська школа“, ми мало її цінували. Причина цьому — наше незнання української народньої словесности. Звертаючись до її носіїв — бандуристів та лірників, автор констатує таку принципову між ними одміну; перший — поет, артист, другий — старець („odpowiada naszymu rożęcju dziad“). Він закликає записувати зацілілі думи (с. 247); оповідає про бандуристів-кобзарів, що досі ще співають, правдивіше — декламують. Потім каже про шлях сліпця, про його науку: лірникові непотрібні такий талант і музичність, як кобзареві, він грає для милостини, біля дороги, під хрестом, під церквою, на ярмарках, а так само для танків. „Kobzarz“ — буцім-то — „nigdy się do tego nie posuwa. Jego audytoryum musi być poważne i do pewnego stopnia wykształcone“ — це вплив Неймана й романтич-

ного уявлення про кобзарів. Розповівши про школу кобзаря, Равіта зазначає відсутність кобзарів на Правобережній Україні, через війни XVIII в. та переслідування; описує бандуру, каже про символічне її значіння (за Кулішем, Записки о Южной Руси, I, 185) і переходить до дум та класифікації їх; каже про підробки, заперечує ототожнення „dumki“ з думою. Згідно з Нейманом, Равіта відрізняє історичні пісні й думи (260) й переходячи до форми дум, пише:

„Co do formy, dумы stanowią skończoną i odrębną zupełnie całość, w niczem nie podobną do żadnej innej formy twórczości ludowej w literaturze wschodnich i północnych słowian“... „Okres logiczny w dumie nie składa się z pewnej ilości wierszy, mniej lub więcej ściśle określonej, jak np. w pieśni zwykłej lub nawet historycznej, jako też nie odpowiada okresowi muzycznemu, przeciwnie budowa jego jest zupełnie dowolną, tak pod względem ilości wierszy, jako też ilości zgłosek w wierszu. Kiedy formę zwrotek w poezji ludowej małopolskiej i prawie każdej innej można ująć w pewną stałą do pewnego stopnia formułę, wyrażoną daną ilością zgłosek, дума українська zupełnie się z pod tej reguły wyłamuje. Dowolna długość i budowa logicznego okresu dумы nadaje jej cechy utworu napół prozaicznego, zbliża do tak zwanej прозы поетической w najlepszym jej rozumieniu, pozwala nieskonczenie modelować frazes muzyczny i wokalny“. Ця властивість дозволяє виконавцеві вкладати певну кількість індивідуального, особистого елемента — в залежності від музичного й поетичного хисту співця. Далі — про характер декламації, про стилістичні особливості дум.

Слабка сторона дум, як гадає Ф. Равіта, є рима, здебільша дієслівна, характерна риса дум — те, що закінчуються вони прославленням героя. Про образотворчі засоби складачів і виконавців дум — за Нейманом. Музичну риму побудовано на музичній фразі без виразного такту, що модулюється різними способами. З того-ж самого джерела бере Равіта відомості про число дум (28) та про часи, що вони відображають, порівнює думи з „Словом о полку Ігоревім“ (с. 278—279) та з сербськими піснями. Нарешті ставить питання, коли повстали думи і як (с. 295). Вони — не витвір якоїсь одної доби, в кожному разі — не козацької доби. Козацтво використало готову поетичну форму, що прийшла неначе-б через посередництво південних слов'ян од греків, од грецьких старовинних рапсодів.

Неоригінальна в своїй основі, ця стаття містить проте кілька думок, що не легко вторували собі дорогу до праць російських та українських учених, напр., про одміну між історичними піснями й думами та про формальні особливості віршування дум.

10. Року 1891 вийшла добре відома славістам і свого часу досить важлива книга: „O bohatýrském epose slovanském. Pojednává Dr. J. Máchal. Část první: přehled látek v bohatýrském epose slovanském. V Praze, 1894“. Тут думам присвячено кілька сторінок у вступі (сс. 17—20): наводиться свідоцтво Сарніцького та інших; автор не відрізняє дум од історичних пісень: уважає за думи — пісню про Байду, пісню про Штефана воеводу

XVI в., ба навіть віршу про битву під Берестечком 1651 р. Махалові відомі видання дум Цертелева, Максимовича, Срезневського, Лукашевича, Метлинського, Куліша, Антоновича й Драгоманова, „Труды экспедиції“ Чубинського та інші, а так само література про думи до 1893 р. Тоді — скількись даних про кобзарів; визначення „думи“ — за Житецьким. Далі (с. 209—230) подається зміст 24 дум, з них одної — про смерть бандуриста — підробленої. Про інші підробки — за Антоновичем і Драгомановим, на стор. 222, прим. До переказу сюжетів додано короткі історичні коментарі за Антоновичем і Драгомановим, Житецьким, Андрієвським, Лісовським, Науменком та іншими, що питання аж ніяк не вичерпують. Праця — несаможостійна; цікава як „бібліографічний номер“ і як свідство, що чех-славист цікавивсь був українською народною усною творчістю.

Проф. Machál торкається дум також і в I томі своєї праці „Slovenské literatury“ 1922, стор. 106—114.

11. Слідом за характеристикою „Дум Кобзарських“ Грінченка (с. CLVII), варто було-б згадати й за аналогічне галицьке видання, адже-ж К. М. Грушевська уважно зазначає навіть тих записувачів і видавців дум, що давали їх у своїй обробці, як „думи зведені“ з різних варіантів. До першого, здається, десятиліття ХХ в. належить книжка В. Будзиновського (Львів, без дати). Автор її каже про свою працю: „Редагуючи отсю збірку, я поступав так: 1) матеріял взяв я з готових вже критичних збірок згаданих істориків (Антоновича і Драгоманова), а доповнив його пізнішими записками від 1882 року в „Київській Старині“; 2) пісні, очевидно зложені з двох пісень, я розбивав на дві пісні і на відворот, стягав окремо записані часті одної пісні; 3) після заміток перших критичних впорядчиків сих пісень скорегував я імена героїв, — назви місцевостей, перекручені пізнішими співаками; 4) в піснях, котрі перейшли через московські уста, скорегував я деякі разячі москвіцизми“. Через це тексти в Будзиновського більші на розмір і повніші змістом, ніж друковані перед ним, бо він „стягав варіанти пісні в одну пісню“. „При сій роботі“ — пояснює він далі: „поступав я так: 1) до найповнішого змістом і найліпшого формою варіанту я втягав з прочих варіантів уступи, котрі доповняли його зміст; 2) уступи основного варіанту заступав я уступами з прочих варіантів, як вони були вірніші історично, або ліпші формою“. Будзиновський видрукував у своєму збірнику (заголовок — „Козацькі часи в народній пісні — з замітками В. Будзиновського“. Львів, s. a.) 26 текстів дум, опрацьованих описаним способом; із них 2 сумнівних і, очевидно, зфальшованих — № 42. Здобуття Азова, № 43. Похід Свирчовського (?); сумнівні тексти зустрічаємо серед історичних пісень, що їх видавець не відрізняє від дум, не вважаючи на думки про це в літературі.

12. На сторінці СХСХVI, може, поміж працями останнього часу про думи слід було згадати книжечку А. Кашенка „Неволя бусурменська в українській поезії“. Катеринослав 1917 р. Правда, думи тут тільки

переказано, лиш де-не-де автор наводить їх повно, але не зазначає джерел. Ця брошурка ні трохи не гірша, наприклад, від книжки Григорієва „Історія України виложена народніми думами та піснями“.

13. Із давніх праць треба б було у вступі згадати й за дисертацію Халанського „Великорусскія былины Кіевскаго цикла“ 1885 р., вона-ж-бо порушує загалні питання студій над стародавнім українським епосом. Окрім уваг до думи про Ів. Коновченка в звязку з біліною про Івана Даниловича (с. 45—49), до думи про Олексія Поповича (с. 69), про думи, як найдавніший епос південноруський (с. 214), тут є й загальні провідні уваги про вивчення епічної української пісенности (пор.: „не съ великорусскими былинами въ рукахъ, а съ лѣтописью нужно отыскивать слѣды древней исторіи въ современной малорусской пѣсенности“, с. 225 й далі), так само слід було зазначити й новіші праці А. Я. Лященка.

14. На стор. LX подається уважно зроблену аналізу „Южно-рускихъ пѣсень“ Метлинського 1854 р. (з-поміж уміщених там дум К. М. Грушевська виключає дві підробки — про Дмитра Самійленка та про смерть козака-бандуриста). Але до збірника Метлинського, безперечно, заведено не все, що бажав умістити в ньому складач. В „Ученомъ Архивѣ Р. Географич. Общества“, по Полтавській губ., під шифром ХХХІ. 25 зберігся зошит Метлинського „Пѣсни былевья (Бувальщини)“, 85 стор., у чвертку, писаний, очевидячки, в 1850-х рр. (Див. у відомій праці проф. Д. К. Зеленіна „Описание рукописей Ученаго Архива Имп. Рус. Географ. Общества“, вип. 3, 1916 р., сс. 1120—1122). Окрім низки історичних пісень, у цьому зошиті є „думи“, що до друкованого видання не ввійшли: 1) „про Билоцерковщину“ 1651—1652 р., поч.: „Эй чи гаразд, чы добре наш гетьман Хмельныцкый почыныв, що з ляхамы, из мостывыми панамы у Билій Церкви замырыв“, з додатком кінця, якого немає в Кулішевих „Запискахъ о Южной Руси“ (I, 51—56):

„Тогда ж то Хмельныцкый умер, а слава його невмирае“ — записъ отъ кобзаря А. Шута въ м. Александровкѣ, Сосн. у., Черн. губ. П. К“. (тоб-то П. Куліша).

2) „Про наизд на Щущын“, до 1704 р., поч.: „Крыкнув на хлопцив бурлака в ночи: э, збирайтесь вы, хлопци, та усе добри молодци!“ (в Канівському пов.) — щось непевне: формою ні дума, ні пісня, десь певне чи не підробка.

3) „Про Мигию (?), Кумпанійцив та Пыкынирив“, 1735—1740 р., поч.: „На святу недилю в обидьню годину Кунпания обидать сидала, а с пид города Орда выступала“ (Зап. Н. М. Бѣлозерскій отъ кобзаря Ивана Романенка въ с. Британакъ Борзенск. у.), теж сумнівне щось, здається, підробка.

4) „Про невольныкив та попивну Богуславку“, поч. „На чорному мори на камню биленькому, там стояла темныця камьяная, цеглою мурована“. (Зап. Амвр. Метлинскій въ Зѣньковскомъ уѣздѣ). Очевидячки, думу про Марусю Богуславку за рукописом „Географ. Общества“ ХХХІ,

№ 25 надрукували Антонович і Драгоманов, I, с. 233 (вар. Б.): відміни від рукопису є в окремих словах і, звичайно, в ортографії. До тексту Метлинського Антонович і Драгоманов дещо додали. Але замітка в рукописові „Геогр. Общ.“ і в виданні Антоновича й Драгоманова мало не збігається: в рукоп. „Записаль отъ кобзаря въ селѣ Зѣньковскаго у. Полтавской г. Амврос. Метлинскій“, у вид „Записаль въ Зѣньковск. у. Полт. губ. А. Метлинскій“. Передруковуємо її точно за рукописом, зберегаючи ортографію Метлинського.

5) „Про смерть казака на Кодени долини“, поч.: „На узбочи долины, биля двох сокорив козацьких, там козак постреляный, порубаный на раны смертены знемагае, и Праведного Судюю з неба бажае“ (благає?) (запис. А. Метлинскій въ Синчи Лохвицкаго у.).

Рукопис „Геогр. Общ.“ набуває ваги й тому, що в виданні К. М. Грушевської цей текст оголошено друком за Костомаровим (Бесѣда, 1872 р., V, с. 92 — Собр. Соч. VIII (сс. 448 і 653) — т. А., та за його „Історією козачества“ 1882 р. (Собр. Соч. XXI, с. 781) з варіантами з рукопису архіву Білозерського, що його подав Д. М. Ревуцький, з прим.: „Немає сумніву, що обидва тексти Костомарова походять від одного запису“ (с. 145). Може бути, думу записав і не Костомаров, а, напр., Білозерський. На рукописові після думи „і иншого уривка, що доданий до неї, маємо примітку: „Записаль въ м. Сенчи Лохвицкаго уѣзда, Полтавской губ.“ — Рукопис і цей підпис під думою написав не Білозерський, а хтось инший. К. М. Грушевська висловлює здогад, чи не майор Труш записав цей текст і инші. На рукописові Географ. Общ., де також зібрані „Билоцерковщина“, „Маруся Богуславка“, „Козакъ на долини Кодени“ та „Зозуля“, тоб-то те саме, що й у рук. Ревуцького — виразний підпис: „Записаль отъ кобзаря въ Синчи Лохвицкаго у., Полтавской г. А. Метлинскій“ — автограф з черком. За довід спільного походження — рук. Ревуцького й рукопису Геогр. Общ. — правлять однакові правописні особливості: „смертены раны“ та инші. Тексти ці подаю в додатку.

Проф. Зеленін зазначив, що тексти пісень з рукопису Геогр. Общ., очевидно, мало не всі повидруковували почасти Куліш („Записки о Южной Руси“, I, 51—56, 315) і почасти Антонович та Драгоманов („Истор. пѣсни“, I, 233—235 і далі), але він застерігає: „съ рукописью, имѣются отличія — какъ въ словахъ такъ и особенно въ передачѣ особенностей народнаго говора“ (с. 1123). Очевидячки, це стосується й до пісень. Дум, що-б збігалися з друкованим виданням „Народныхъ Южно-русскихъ пѣсень“ Метлинського — в рукописові немає. Треба взяти це на увагу в наступному вип. „Корпусу“.

Але й у друкованому тексті Метлинського випадало-б зазначити ще одну думу — або довести, що її підроблено: це на стор. 448 — про смерть казака: „В чыстим поли пры долини пры шырокий дороженци“... вірш не рівноскладовий, формально ніщо не заваджає зарахувати цей текст до категорії дум.

До речі — в рукописах Архіву Геогр. Общ. є й історичні пісні: XVI, 23; XXX, 36; XXXI, 19.

15. Може, не пошкодило-б — хоч-би на те, щоб бібліографічний огляд надрукованих текстів дум був повний, — згадати на відповідному місці, що думу про Коновченка (125 рядків) видрукував *Žegota Pauli. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi. We Lwowie 1839 р.* й передрукував Я. Головацький. „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, I, 1878, с. 9—12.

Наостанці дозволю собі побажати, щоб у наступних виданнях „Корпусу дум“ виправлено було дрібні недогляди й подано докладніші цитації. Наприклад, на стор. 15 — глухе покликування на Носову примітку про кобзаря Жука: звідки це взято? На стор. 86 — покликування на недруковану працю акад. Сумцова про історичні думи й пісні: а де рукопис — не зазначено, яку сторінку його цитується — теж. На стор. СХVІІІ глуха цитація з покликуванням на Записки Наукового Товариства у Києві — без зазначення тому й року. Неясно, які „Изслѣдованія“ Потєбні має на увазі автор на стор. 96: очевидячки, це „Обьясненія малорусскихъ и сродныхъ пѣсень“, т. II? На стор. СХХХV реферується праця Костомарова „Історія Козаччини“ — без докладнішої цитації й зазначення року. „Южнорусская пѣсня“ акад. Сперанського цитується, як том V „Сборника Историко-Филологическаго Общества при Нѣжинскомъ Институтѣ“ (була й окрема відбитка) без зазначення року, що в хронологічному огляді робити незручно.

Не згадується й широка академічна рецензія П. І. Житецького на мої „Изслѣдованія и матеріали“, т. I, де він в-останнє й остаточно висловив свої думки про думи. Праця Єрофеева надрукована в „Записках Наукового Товариства в Києві“ 1909 р., кн. VI, с. 69 і 1901 р., кн. VII, с. 17—64 (а не III); на стор. CLXXXIII працю Ф. Колесси цитується „З. Н. Т. Ш., т. СХХ“, без зазначення року; на стор. СХСVІ прим. 3, покликування на 2-ге вид. „Слобідсько-українських пісень“ Сумцова, в Черкасах; а коли й де було 1-ше? І далі згадується (прим. 4) „Хрестоматія з української літератури“ того-ж-таки Сумцова, т. I, 4-те, Харків. 1922“ — а коли й де вийшло 1-ше? І чи було в ньому те, що є цінного в 4-му?

§ 10. Тепер я спинюся на тому, як К. М. Грушевська переказує думки П. І. Житецького й мої про будову та походження дум — у відомому нам вигляді, тоб-то в формі нерівноскладового віршу. Праця Житецького „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“, друкована окремими розділами в „Кіевской Старинѣ“ 1892 р. — вийшла цілою книгою р. 1893 й викликала рецензії, почасти прихильні, почасти неприхильні. До останніх належать — рецензія акад. Соболевського (Живая Старина, 1893 р., кн. 2) і проф. Сумцова (Этнографическое Обзорѣніе 1895, кн. I); їх, переважно, й статтю Драгоманова (Жите і Слово, 1894, I, „Творці козацьких дум“) має на оці К. М. Грушевська, переповідаючи полеміку,

що точилася навколо праці Житецького. Наскільки мені відомо, ця книга викликала й інші, прихильніші рецензії; такі є рецензії А. Н. Пипіна (Вѣстникъ Европы), Ягіча (Archiv für slavische Philologie) і моя (Историческій Вѣстникъ, 1893, ноябрь). Сам Житецький відповідав своїм опонентам в „Етнограф. Обзорѣніи“ (1895, кн. 4, „Замѣтки о разныхъ методахъ изученія народныхъ малорусскихъ думъ“), обороняючи свою позицію й основні висновки.

Ця велика праця Житецького, — хоч як про неї думати, — створила епоху в вивченні генези дум, і авторові висновки, що їх неначе-б захищали рецензенти, зберегають своє значіння й досі. На них уважає й дещо з них — найпосутніше — приймає й К. М. Грушевська, переказуючи дискусію, що повстала навколо „Мыслей“, дарма що взагалі більше схиляється до гіпотези проф. Ф. Колесси. Але, мені здається, вона викладає цю дискусію не цілком точно, де-не-де проминаючи проміжні ланки. Тому я дозволю собі спинитися докладніше на цьому видатному в історії вивчення дум епізоді.

Ідеям Житецького, справді, попервах не поталанило. Окрім зазначених неприхильних рецензій, і згодом, у своєму огляді вивчення дум, А. Є. Ткаченко-Петренко поставивсь до його ідей та міркувань трохи позверхово, ба навіть, скажу так — легковажно, очевидячки, не маючи сили опертися проти авторитетного впливу двох професорів-рецензентів. Моя рецензія в „Историческомъ Вѣстникѣ“ (підписана С. Т-скій) — вона лишилася йому невідома, — не могла мати ваги, як „спроба пера“ автора, що допіру ще починав був писати. Хоч і скеровані проти мене Сластьонові напади в „Рідному Краї“ 1908 року, мали за основну мету вразити П. І. Житецького, що його ідеї я був розвивав. К. М. Грушевська йде слідом за Ткаченком-Петренком та Сластьоном і, очевидячки, через це допускається низки неточностей, переказуючи ідеї Житецького та мої, оскільки я наслідую їх у питанні про походження дум, що до нас подоходили. Переповівши „Мысли“ Житецького взагалі вдатно, К. М. Грушевська накидає йому (с. CLXXXIX) думку, що висловив колись І. Срезневський, неначе-б „своєрідна форма дум з'явилась так би мовити через ослаблення народньої пам'яті“, цю думку „ми бачимо в трохи метафізичній формі у Лисовського, вона-ж прийнята й у Житецького, що за первісну поетичну форму думи вважав строфові пісні, такі, як ті, що називаються думами в Галичині: вони змінили мовляв свою форму в козацькій добі підо впливом силабічного вірша“. Як це могло статися, коли основне правило силабічного вірша вимагало рівноскладовості, і яким способом — підо впливом рівноскладового вірша — повстав вірш дум нерівноскладовий — зостається загадкою. Такої думки в „Мысляхъ“ Житецького я не знайшов, можливо, тому, що К. М. Грушевська не зазначає місце, звідки цю цитату наведено. З наступного стане ясно, наскільки винен Житецький у такій своєрідній „мислі“. Далі К. М. Грушевська пише: „Думова форма у Житецького лишилась властиво непроаналізованою до кінця, тому він

і не повідріжняв від дум багато історичних пісень з строфовою будовою, а також літературних підробок дум, що характеризуються якраз повним нерозумінням думової форми“ (СХС). Це місце теж заслуговує на увагу, але про це далі.

Я приєднавсь до „Мыслей“ Житецького в усьому найістотнішому. Закиди, що поробив колись Сластьон і тепер повторює К. М. Грушевська, „загострено“ не тільки проти Житецького, ба й проти мене, отож я поспитаюся розглянути їх і насамперед перевірю, оскільки вони справедливі, і оскільки на мені, як і на П. І. Житецькому лежить відповідальність за те, що пише про нас К. М. Грушевська. Завважу мимохідь, що я приєднавсь до теорії Житецького про походження дум не тільки в популярній статті в „Літер.-Наук. Вістнику“, 1907, IV, с. 22 і в доповіді в Народній Авдиторії 17 січня 1908 року, що викликала замітку в „Рідному Краї“, а ще р. 1893, вітаючи в „Истор. Вѣстн.“ появу книги Житецького. Тепер по суті. Про мене К. М. Грушевська пише так, переказуючи неначе-б мої думки; покликуючись на стор. 12-ту III-го тому моїх „Историко-литературныхъ изслѣдованій“ (с. CLXXIV), вона запевняє, що „акад. Перетц не переводить основної рижниці між формою пісні і думи і розвій одної й другої бере за одно. Інтересуючись розвоєм народньої віршової форми з силабічного шкільного вірша, він не робить застережень що до дум, вважаючи їх очевидно (?) за продукт такого-ж розвою“... Трохи далі, переказуючи зміст плутаної статті Сластьона (Рідний Край, 1908 р.), а саме його екскурс про походження дум, К. М. Грушевська пише, що Сластьон „полемізував з акад. В. Перетцом, М. Грушевським і почасти з П. Житецьким і у всіх трьох автор оспорував думку про вплив Заходу — Західньої культури, шкільної науки й силабічного віршу на думу“ (с. CLXXIX). Але ні Житецький, ні я — не виводимо вірша дум — із вірша силабічного. Сластьон, звичайно, міг це писати, але в поважній праці повторювати таке не годиться. У наших працях — ні в Житецького, ні в мене — підстав для таких тверджень не знайти. Зате ми знайдемо там щось инше. Погляньмо на те, що справді казали Житецький і я. Тоді відновиться справжня історія, а не вигадана.

Думка Житецького виразна, прозора. Аналізуючи мову дум, що були в нього під руками (а він, як свідчить К. М. Грушевська, підготував солідний критичний апарат, але не використав його цілком, видаючи найдавніший запис дум Ломиковського), цей учений дослідник дум знайшов у їхній мові елементи церковно-слов'янські, чужі живій прозаїчній і пісенній українській мові; вивчаючи будову речень, він зазначив своєрідність синтакси дум, і синтактичну, правдивіше, риторичну, загострену римою стопу. Спостерегаючи низку таких самих явищ у віршовій і прозаїчній (с. 36—38) мові українських пам'яток XVII віку, Житецький робить далі висновок, що за давніх часів існував зв'язок між творчістю народньою, усною та літературною і, природня річ, бере за відповідний пункт — творчість літературну, а не народню, що в старовину не мала

в очах учених, „письменных“ людей такого авторитету, щоб на її зразок — вони могли будувати свою творчість.

Те-ж саме спостерегає Житецький і далі (с. 59, 161) у віршах почвального змісту (Кирила Транквіліона) та в псалмах. Мова і головне — нерівноскладовий вірш, як спостеріг Житецький, є в них спільна з думами риса. Подамо тут дещо з пам'яток, що цитує Житецький, — нагадати про них не шкодить.

1) Із „Слова о бездождии“ XVII в.: (Пани)

...„не только на здоровье ихъ чигали,
але й вѣру ихъ зломыты умышлялы,
и власне яко з неволныкамы поступалы,
одно податками выдыраючи,
и работы на них вымышляючи,
за слово въ нѣ вещь оборочаючи
и забываючи,
и на Бога не памятаючи,
и кровь невинную проливаючи“ (Жит. с. 37).

2) В „Мессии Праведномъ“ Галятовського 1664 р.—

„На той часъ христіане жидовъ незбожныхъ выганялы,
иншихъ мечем забіали,
иншихъ въ рѣкахъ топили,
и иншихъ иншою смертію rozmaитою губили (Жит. 37).

3) Житецький подає за вид. Калитовського „слово о избіеніи вифлеемскихъ младенцевъ“. Його за двома рукописами видав Ів. Франко; наводимо уривки, трохи ширше, ніж у Житецького:

„Скоро жолнѣре Іродови увойшли во Вифлеемский повѣт,
Зараз почали чиніти по малих дѣточкахъ невинний отвѣтъ:

от персий матерних отривали,
да погубляли,
и rozmaити им смерти завдавали.
Иных конми топтали.

По улицах иних за волосы брали,
о камѣня розбивали,
иних за ножки брали
и на двое роздирали,
иних острыми сулицами скрузь пробивали,
иних на огонь метали...

...А дѣточки, яко немовлятки будучи, того не знають,
они донѣмають,

иж то з ними жарти мають:

за мѣчь ручками сягають,

под мечь головки свои хиляють,

а они окаянніи головки имъ истинають,

иним ручки и ножки оттявши, перед отци й матки помѣтають“...

(Франко, II, 144).

4. Трохи далі (с. 59) Житецький подає зразок тієї самої маніри — К. Транквіліона, а саме з його „Лѣкарства роскошникам того свѣта“ (л. 7мз і далі); ось початок його:

Судити

„О смерти несподѣвана,
Тось мя, богáтого Пана
Безъ одповѣди нынѣ зостала
И все красное и любимое мое забрала,
И на вѣки от очій моихъ въ тмѣ сховала.

Где мои нынѣ замки, коштовные муровáныи.
И Палацы мои свѣтне и сличне маліовáныи,
А шкатулы золотомъ на фасовáныи.
Возники подъ золотомъ цуговáныи... й т. д.

5) Нерівність віршів не як наслідок поганої пам'яті народнього співця, а як наслідок переваги дієслівної рими й взагалі як наслідок певного синтактичного ладу — спостерегає Житецький і в деяких псалмах, зазначаючи речитативний характер виконання їх, як і так званих „жебранок“; подає він і приклад:

„Сын единый
Исусъ Хрыстось правдыый.
Зошлы, Господы, Ангела-хранителя у сей домъ благочестыый.
Прошу тебе, отець-маты,
Нызыкымъ уклономъ,
Покирнымъ словомъ,
Даруй мени единою рубашечку, або убраннячко
На гришнее мое тило прыкрываннячко... і т. д. (Жит. с. 161).

„Мы имѣемъ предъ собою ту же конструкцію стиховъ, что и въ думахъ“ — робить висновок П. І. Житецький. Для нього „очевидно, что возникла она на почвѣ псалмъ виршевого происхождения, но проведена со всею послѣдовательностью въ думахъ, которыя дальше стояли отъ книжныхъ влiяній, чѣмъ псалмы“.

Так от з якими явищами давнього українського письменства порівнював Житецький думи, спостерегаючи вплив на їх не рівноскладових строфічних пісень, а нерівноскладового, проте ритмічного речитативу.

Слабке розмірно місце в конструкції Житецького було те, що він порівнював пам'ятки — зокрема віршові — більше-менше пізнього походження, не маючи під руками вірш давніших од 1646 р. („Перло“ Транквіліона); за це й дорікав йому Сумцов. Цю прогалину я й спитувавсь був заповнити в I-му томі моїх „Историко-литературныхъ изслѣдованій и матеріаловъ“ (1900 р.), але це, очевидно, лишилося по-за полем зору К. М. Грушевської. Встановивши, що наприкінці XVI й на початку XVII віку в українському письменстві були рівноскладові й нерівноскладові вірші, я писав: „Чѣмъ больше приближаемся къ концу XVII в., тѣмъ рѣже встрѣчаемъ „неискусно составленныя“ (поясню: какъ казалось ученымъ авторамъ XVII в.) неравносложныя вирши въ литературѣ; но эта манера переходитъ въ народъ, и если сравнить, то между формой малорусскихъ думъ и виршъ въ стилѣ Острожской библии 1581 г. и „Перла“ Транквилліона окажется такое же сходство, указывающее на генетическую зависимость, какъ и между современной малорусской пѣс-

ней и правильними силлабическими виршами XVII—XVIII столѣтїя“. Отже, цей уступ треба розуміти так: що-до форми правильні силабічні вірші й пісні стосуються одні до одних, так само, як думи до нерівноскладових вірш. Хіба-ж це визначає, що я, слідом за Житецьким, казав, буцім-то силабічний вірш впливав на думу? В примітці на стор. 81-ї тієї-ж-таки книги я писав: „Собственно говоря, эта мысль о связи размѣровъ думъ съ размѣрами виршъ уже была высказана П. И. Житецькимъ въ его „Мысляхъ“, ...при чемъ уважаемый авторъ привелъ достаточно примѣровъ въ подтвержденіе своего мнѣнія“ і даю репліку на неслухний закид Сумцова.

У досить суворій, але багатій на думки та матеріал академічній рецензії на мою книгу (Отчетъ о присужденіи премій м. Макарія въ 1901 г. СПб. 1903, 60 стор.) Житецький ще раз подав свої думки про походження дум та звязок їх з віршовою літературою. Ця праця поважного вченого, очевидячки, лишилася К. М. Грушевській невідома; отож дозволю собі подати з неї найголовніше, бо в ній П. І. в-останнє, коли не помиляюся, висловивсь з приводу цікавого для нас питання.

Велику має вагу те, що тут Житецький виступає виразно неприхильно проти того самого погляду, що йому накидає К. М. Грушевська. На стор. 12-ій, не так як треба зрозумівши мої слова про „неискусно составленныя“ вірші (в книзі не було лапок; це — цитата з однієї старовинної пам'ятки), П. І. писав: „Очевидно, размѣръ думъ есть явленіе органическое, вытекающее изъ глубины народнаго пѣснотворства, а не изъ плохой техники силлабическаго стиха“. Отже він винуватив мене (як згодом з'ясувалося — через непорозуміння) в тому, буцім-то я повторю помилку Срезневського. Звідси цілком очевидно, що винуватити в цьому його, як робить К. М. Грушевська, немає жадних підстав. Далі він пише: „Понятно, послѣ этого, откуда возникла неравномѣрность стиховъ въ первыхъ опытахъ югозападнаго силлабическаго стихотворства: составители этихъ стиховъ не могли справиться съ привычкой къ вольному размѣру народныхъ пѣсень. Даже тѣ изъ нихъ, которые лучше владѣли силлабическимъ стихомъ, постоянно отклонялись отъ правильной постройки его подъ вліяніемъ подвижнаго ударенія, присущаго всѣмъ русскимъ нарѣчіямъ“ (с. 13). Отже нерівномірність у штучному віршуванні Житецький пояснює тут впливом народнього віршування. Подавши приклад із 13-складового „Лекарства на оспалый умысль“ 1607 р. і зазначивши, що місце цезури тут рухоме, Житецький далі пише: „Получаются, такимъ образомъ, стихи, состоящіе изъ двухъ неравныхъ полустижій, т. е. неравносложные. Правда, и эта подвижная цезура не всегда дѣлитъ стихъ на двѣ такія половини, которыя соотвѣтствовали бы тому, что называется синтактической стопой, но все-таки эти неравныя половини въ большей или меньшей степени къ ней приближаются. Наблюдая эти явленія, мы какъ бы присутствуемъ при столкновеніи народнаго ритма съ искусственнымъ. Дальнѣйшій шагъ по этому пути есть устраненіе цезуры

и расширеніе синтактической стопы въ цѣлый стихъ — безотносительно къ тому, сколько заключается въ немъ слоговъ. Это и есть своеобразный размѣръ думъ, въ которомъ слились элементы народный и искусственный: дума любитъ риѳму, какъ и силлабическіе стихи, но эта риѳма совпадаетъ въ ней съ законченностью отдѣльныхъ моментовъ мысли, соответствующихъ синтактической стопѣ, которая составляетъ въ ней не часть стиха, но цѣлый стихъ. Давно ли появился этотъ размѣръ? Заслуга г. Перетца заключается въ томъ, что онъ указалъ на сходство между неравносложностью стиховъ въ виршахъ и думахъ. И мы готовы видѣть въ неравносложныхъ виршахъ безсознательный шагъ къ размѣру думъ, съ тѣмъ существеннымъ ограниченіемъ этой мысли, что шагъ этотъ сдѣланъ былъ по причинамъ болѣе глубокимъ, чѣмъ то случайное обстоятельство, что первые виршеслагатели не вполне овладѣли силлабическимъ стихомъ“. Як приклад, що доводить схожість нерівноскладових вірш і вірша дум, Житецький подав скількись зразків, узятих у К. Транквіліона (з 1618—1646 рр.) і підкреслив, що „Перло“ дуже високо цинив його автор. „Такимъ образомъ Ставровецкій считалъ, повидимому, неравносложные стихи образцомъ „поетицкаго художества“; между тѣмъ, стихи его, особенно послѣдніе, ничѣмъ не отличаются отъ народныхъ псалмъ, исполняемыхъ въ Малороссіи лирниками на сборищахъ народныхъ. Въ стихотворной конструкціи этихъ псалмъ мы видимъ и глагольную риѳму, и неравносложность стиховъ, и совпаденіе этихъ стиховъ съ синтактической стопой, и речитативный оттѣнокъ въ исполненіи ихъ, словомъ — всѣ тѣ черты, которыя дальше и рѣзче проведены въ думахъ, на что въ свое время мы указывали („Мысли“, 160—161). Къ сожалѣнію, мы не имѣемъ записей думъ изъ XVI—XVII в., поэтому трудно установить хронологію стихотворнаго размѣра ихъ, но элементы, изъ которыхъ сложился этотъ размѣръ, очевидны“ (с. 16—17). І тут і далі — нема й натяку на звязок дум та на залежність їх од силабічних, тоб-то рівноскладових вірш.

Двома роками згодом у своїй поневільній відповіді проф. Сумцову на його рецензію П. І. Житецький (Этнографическое Обозрѣніе. 1895. № 4, с. 108) підкреслює найістотнішу сторону дум: при різних сюжетах — одність форми: „Это единство формы при разности содержания есть явленіе въ историко-литературномъ отношеніи очень важное. Оно должно было бы предохранить думы отъ смѣшенія ихъ съ пѣснями историческаго содержания, чего мы не видимъ въ изслѣдованіяхъ историковъ, которые очень часто называютъ пѣсни — думами“ (с. 108). „Чтобы устранить эту путаницу въ понятіи о думахъ, я рѣшился заняться изслѣдованіемъ поэтической формы думъ“. В цьому попутанні двох різних форм і проґрішивсь як-раз Сумцов, що зарахував до дум — пісню про Байду (с. 112).

У III-му томі моїх „Историко-литературныхъ изслѣдованій“ (1902) теж є уваги про думи, але зовсім не там, де їх бачить К. М. Грушев-

ська, що покликується на т. III, с. 12, — де я буцім-то „не перевозжу основної різниці між формою пісні і думи і розвій одної і другої беру за одно“ (с. CLXXIV). І тут і раніш я кажу про саму дієслівну риму, звязану звичайно з ритмом — у „Сказаніи о Мамаевомъ побоищѣ“, в „Плачѣ“ Пскова, в великоруських псалмах XVII в. та инш. За думи я згадую на стор. 13—15 в такому звязку: я звертаю увагу на простоту рими в поданих зразках і кажу далі: „какъ и въ малорусскихъ думахъ, въ старыхъ искусственныхъ виршахъ, извѣстныхъ еще отъ XVI в., а особливо въ виршахъ типа „Перла Многоцѣнного“ Кир. Транквилліона, преобладающей является рима глагольная, причастная, т. е. самая легкая. Ее же находимъ кое-гдѣ и въ прозѣ южнорусскихъ писателей, какъ наприкладъ, у названнаго проповѣдника и виршеписца Стихотворныя упражненія его блѣдны, риторичны, и если попадаются оригинальныя выраженія и обороты рѣчи, то лишь въ томъ случаѣ, когда авторъ говорить о положеніи православія въ Литовской Руси. Тогда и въ прозаической рѣчи попадаются у него мѣста, могутія отчасти намекнуть на характеръ народнаго стиха, народныхъ думъ XVI вѣка, до насъ не дошедшихъ“. Далі я подаю уривок з „Передмови“ до „Учительного Евангелія“ 1618 р., де (в примірниках, присвячених кн. Ю. Чорторійському) читаємо:

„Винница Христова... завше потребуе работниковъ пилныхъ, чуйныхъ и pracowитыхъ... Або вѣмъ заросла дикостью лѣтораслій своихъ, под тѣнем ея зміеве плѣжуть и хитрыи лисове жируютъ,

онагры и дикіи ослове зеленый виноградъ поламали
и любимую часть господню в попаніе дали,
доброродныи грона сладость свою сховали,

только квасныя и трѣпкіи пародки в кутѣ части моя зостали“...

В останніх чотирьох рядках я спостеріг, окрім рими, ще ритмічність, що мало відчувається в тодішніх рівноскладових віршах; далі я зазначив, що К. Транквілліон уживав улюбленої в нього дієслівної рими і в нерівноскладових віршах. Наприкінці цього розділу я висловив надію, що, зібравши новий матеріал, можна буде встановити той факт, що „старая малорусская поэзія думъ и народныхъ пѣсень до вторженія польскаго вліянія и эллино-славянскої теоріи, была по формѣ тождественной съ великорусской“, бо я переконаний був в існуванні норм загальнослов'янського вірша. Далі я висловив ту думку, що народній вірш, запозичивши від шкільного риму й рівноскладовість (тепер я додав би і строфічність), разом з тим „на остаткахъ старины“ виробив новий лад, властивий думам, народнім світоглядом і мовою, книжним „по особенному складу мысли, по способамъ ея развитія и выраженія“ (приєднуюсь до Житецького, „Мысли“, с. 2).

Здається, після даного викладу й коментаря до слів Житецького й моїх — більше нічого додати. Закінчуючи цей екскурс, спинюся ще на одному місці у „Вступі“ К. М. Грушевської. На стор. СХСІV вона пише про мене: „таким чином акад. Перетц не допускає (в рецензії на працю

проф. Ф. Колесси) порівнянь з рівноскладовими силабічними віршами, з якими між иншим порівнював думи Житецький, і в сім його позиція і Ф. Колесси досить близька. Зате акад. Перетц (в рецензії на працю Колесси) цілком обстоює теорію старцівського чи школярсько-шпитального походження дум Житецького, проти якої виступив Ф. Колесса. Автор „Генези“ виводить думи безпосередньо з козацьких кругів... Тут — знову непорозуміння. Як Житецький — оскільки мені пощастило показати вище — не порівнював формально дум із рівноскладовими силабічними віршами, так і я аж ніяк не обстоював виключно школярського походження дум. Думи козацькі, що подоходили до нас, вийшли з „козацьких кругів“, але вони прибрали відповідних словесних форм, вироблених у шкільній віршовій літературі. Вважати ці думи, як це робили люди XVII в., за „*poesis naturalis*“ не дозволяє їх стиль. Цим чималою мірою й пояснюється двоє історичних шарів дум, що визначає й Ф. Колесса, і, очевидячки, приймає, хоч і не цілком, К. М. Грушевська (с. СХСІV).

Закінчуючи наші замітки з приводу питання про походження дум, подам одну думку їх видавниці, що з нею треба погодитися. Кажучи про Житецького та його критиків, вона кидає таке зауваження: „всі вони в своїх теоріях, уявляючи авторів дум чи то в виді лицарів, чи шпитальників, чи калік перехожих, трактували питання про історичного носія дум занадто просто й одноманітно, тим часом коли вже сама різнорідність відомих нам дум говорить про досить різнорідне походження їх тем, прикрите тільки однорідним поетичним стилем, витвореним корпоративною традицією“ (с. СL).

Звичайно, не тільки теми дум — різнорідного походження, то заходячи в стародавні часи, то в часи розмірно недалекі, напр., у XVII в. Але цього мало — вони різнорідного походження й що-до окола, що їх створило: не можна припустити, щоб, напр., дума про Самійла Кішку, про Олексія Поповича, про смерть Хмельницького і з другого боку — про вдову та її синів — були продукт творчости одного окола. Для перших доводиться лишити около козацьке, для останньої — около обивательське, де переважно оберталися, від якого залежали і попит якого завдовольняли пізніші носії дум, що їх, здається, немає підстав отожднювати з творцями дум — тією-ж мірою, як і північних розповідачів („сказителів“) „старин“, олонецьких рибалок, — з творцями бильового північно-руського епосу, що склався не між озерами й камінням Заонежжя, а в степах та містах далекого від них півдня, про який заціліла в білінах низка ремінісценцій. Ось чому нам здається, що, перебільшуючи ролю старцівських корпорацій — „старечих братств“, К. М. Грушевська, теж вдається в деяку однобічність.

§ 11. В історії збирання та вивчення дум ми виразно бачимо, як багато важить у науковій роботі ентузіязм, захват ідеєю — в даному разі романтичне народолобство, в яке вилився у нас занесений з Заходу романтизм початку минулого століття. Для збирача й дослідника пам'яток

народної творчості— вони були не тільки об'єктами вивчення, ба й предметом, що викликає палкі емоції навіть у наші часи. І для К. М. Грушевської— думи— не просто історичний епос українського народу, як поетичний вияв певних соціальних стосунків, не тільки твори усної творчості далекого минулого, що пам'ятки її варто зібрати й прокоментувати з боку історичного, філологічного, соціологічного, а „наш недоцінений скарб“ (с. IX), або „національна українська святиня“ (с. СХСV). Звідси природньо було-б сподіватися, що поруч з бібліографічним оглядом усього зробленого для збирання та вивчення дум наш автор дасть і картину того, як утворилося те побожне ставлення до цієї „святині“, що свято зберегається від перших років ХІХ ст.— й до наших часів. У зв'язку з цим розв'язано було-б і питання, „як і звідки народилися пропагатори збирання“ (с. L). Инакше кажучи, треба було в огляді віддати увагу ідейним мотивам збирачів. К. М. Грушевська визнає за потрібне, й це природньо, говорити за дисертацію Костомарова, відзначає підвищений настрій Куліша (с. LХVІІІ); вона вважає за дуже цінну „можливість прослідити хід роботи редакторів (Антоновича й Драгоманова), до певної міри навіть вгадати ті думки й погляди, що кермували нею і витворювались і формулювались у процесі роботи“ (ХСІХ): далі— розглянуто праці Житецького, записи Горленка й Мартиновича та інші; до того-ж у діяльності цих осіб багато треба поставити на карб романтичного настрою. Але де джерела його? Чому К. М. Грушевська обминула цю сторону збирання й не дала огляду ідей— Цертелева, Срезневського, Максимовича, Бодяньського, Лукашевича та інших? Адже з них— були перші й чи не найпалкіші пропагатори інтересу до дум поміж українським громадянством.

Початок ХІХ в.— це був у нас знаменний час, коли збільшилося зацікавлення народністю. Ще далеко раніш, ніж на арену пропаганди етнографічного романтизму виступили бр. Ґрими, очевидячки, незалежно й від Гердера, у давніх друкованих співаниках ХVІІІ в. з'являються українські пісні, що знаходили раніше притулок у співаниках рукописних. Зацікавлення народністю в українському й російському громадянстві ніколи не зникало: воно тільки тимчасово крилось од великого світу, захопленого блиском європейської, переважно французької поезії. К. М. Грушевська праці кн. Цертелева й Ломиковського ставить у зв'язок з виходом у світ „Древнихъ Россійскихъ Стихотвореній“ Кірші Данилова. Гадаю, що це— збіг не тільки хронологічний: українська пісня неісторичного змісту була в моді в Москві протягом цілого ХVІІІ в.; її успіх міг теж зродити думки завершити видрукування українських пісень— виданням пісень історичного змісту.

До суто-естетичних мотивів приєднались й патріотичні: почуття „любви къ отечеству“ і „народной гордости“ не чужі були українській інтелігенції початку ХІХ в. Кн. Цертелев писав: „Собирая старинныя Малороссійскія пѣсни, я увѣренъ былъ, что не отыщу другой Иліады; но не сомнѣвался также въ томъ, что пѣсни, сохраняемыя столь долгое

время народнымъ преданіемъ, могутъ остановать на себѣ внимательный взоръ наблюдателя. Не одни Греки и Римляне умѣли видѣть и чувствовать. Невозможно, думалъ я, чтобы живое воображеніе Малороссіянь не воспламенилось чудными переворотами, претерпѣнными отечествомъ ихъ; невозможно, чтобы люди, умѣющіе цѣнить прелесть спокойствія, не были поражены буйствомъ Татарскихъ набѣговъ. Предметы ужасные всегда поражаютъ насъ ранѣе пріятныхъ, эпохи бѣдствій и кровопролитій предшествуютъ истинной славѣ народовъ“ (с. 1—2). „Памятники древности тѣмъ занимательнѣе, чѣмъ болѣе удовлетворяютъ любопытству нашему касательно протекшаго. Не смѣю въ отношеніи семъ цѣнить собранныхъ мною пѣсней; но есть ли стихотворенія сіи не могутъ служить объясненіемъ Малороссійской Исторіи, по крайней мѣрѣ въ нихъ виденъ піитическій геній народа, духъ его, обычаи описываем(ма)го времени, и наконецъ та чистая нравственность, которою всегда отличались Малороссіяне и которую тщательно сохраняютъ по сіе время, какъ единственное наслѣдіе предковъ своихъ, уцѣлѣвшее отъ жадности народовъ ихъ окружавшихъ“ (с. 2—3).

Сказавши про мову українських пісень, що вона далеко відійшла від свого кореня, Цертелев пише далі: „Намѣреніе мое обратить вниманіе не на слогъ (тут одбилось літературне тогочасне упередженія проти постої „підлої“ мови й стилю народнього. *В. П.*), но на силу чу(в)ствованій и красоту изображеній пѣвцовъ Малороссіи, наученныхъ природою“ (згадаймо міркування піітики про „*poesis naturalis*“) (с. 3). Цікаве завваження про „нарѣчіе“ пісень (= дум): „оно устарѣло для самыхъ малороссіянь“; цими словами попереджено спостереження Житецького про архаїчність мови дум. Важлива для початку ХІХ-го віку й заява Цертелева: „наконецъ справедливость требуетъ замѣтить, что нарѣчіе малороссійское, бывшее нѣкогда, такъ сказать, языкомъ отдѣльнымъ и господствующимъ въ южныхъ странахъ отечества нашего, не менѣе способно къ поэзіи“ (с. 4).

Цертелев обороняє не тільки мову, але й позитивні прикмети українських дум: „Касательно достоинства старинныхъ Малороссійскихъ пѣсень, какъ піитическихъ произведеній, можно назвать оныя щасливымъ отпечаткомъ первыхъ временъ стихотворства — поэзіи безыскусственной, естественной. Вездѣ видна въ оныхъ природа, вездѣ слышны разговоры дѣйствующихъ лицъ, и рѣдко, рѣдко сочинитель“ (с. 4—5). Пісні ці, гадає Цертелев, колись були ще прекрасніші, вони — де-не-де попсовані через „изустное преданіе“, але „судя по нѣкоторымъ стихамъ, убѣжавшимъ отъ искаженія, можно думать, что они заключали въ себѣ и силу выраженій и прелесть гармоніи“. І щоб підкреслити цю давнішу красу й досконалість дум, перший збирач їх, трохи всупереч самому собі, каже про свої записи: „Это безобразныя развалины, свидѣтельствующія о красотѣ разрушеннаго зданія. Умирающій отголосокъ гармоніи, слышанный (-ой?) нѣкогда на берегахъ Днѣпровскихъ“ (с. 5). І щоб довести це, подає низку епізодів здум, підкреслюючи естетично

чинні місця та супроводячи витяги увагами, не позбавленими патосу й ідеалізації, напр.: „щастливая оригинальная смѣлость“ (с. 6), „вообще въ пѣсняхъ Малороссійскихъ все просто и благородно“ (с. 6), „какое прекрасное сравненіе благоразумнаго правителя съ яснымъ солнцемъ, печальныхъ воиновъ съ мрачными тучами, общаго смятенія съ шумомъ вѣтра“ (с. 7); картини в цілості — „особенно отличаются естественностью и вѣрностью изображеній“ (с. 7); про малюнок козакової смерті „разбирая извѣстнаго автора, замѣтилъ бы я въ подобномъ случаѣ искусный переходъ отъ ужаса къ нѣжности; рассматривая же пѣсню простого козака, я удивляюсь вѣрности, съ какою выразилъ онъ движенія своего сердца“ (с. 8—9). Про картину бурі на морі: „Истинно піитическое вступленіе“ (с. 9); „можно ли списать природу вѣрнѣе“, ніж це зроблено в думі про ту бурю (с. 10). Образ коня, що прибіг до табору після того, як господар його помер, „не испортилъ бы лучшей поэмы“ (с. 10); після цитати про похорон Івана Коновченка: „Вотъ картина, достойная искусной кисти, прекрасное изображеніе героическихъ того времени обычаевъ“ (с. 11). „Приведенныхъ мною примѣровъ“, каже Цертелев, „кажется достаточно было для того, чтобы читатель могъ о картинахъ, встрѣчающихся въ старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ, сдѣлать основательное заключеніе, что же касается до чувствъ, то сіе и того удобнѣе: малороссійская поэзія ими исполнена. Вообще проглядываетъ въ оной тихое уныніе, повсюду сопутствующее поэту. Можетъ быть, причиною сему — бѣдствія, безпрерывно болѣе трехъ вѣковъ отягчавшія Малороссію и бросившія, такъ сказать, на самый характеръ народа какую-то тонкую тѣнь печали“ (с. 12). Переказавши пісню, як прощалась мати з сином, Цертелев завважує: „Сочинитель, конечно, не имѣлъ никакого понятія о правилахъ поэзіи; не зналъ ни Горація, ни Буало, ни Батте, ни Ешенбурга — но природа, щедрая къ любимцамъ своимъ, внушила ему сіи счастливыя выраженія“ (с. 13). Подавши цитату з думи, що описує від'їзд козака, наш автор покликуює: „Съ какою точностью изображены горестныя минуты разлуки, когда сжатое сердце не въ силахъ бываетъ открыть себя, когда желаемъ и боимся прервать тягостное молчаніе“ (с. 14) і далі: „Какое чувство и живость изображенія. Читая это мѣсто (проводі козака), невольно вспоминаю трогательную разлуку Гектора съ Андромахой. Малороссійскій сочинитель, безъ сомнѣнія, не читывалъ Иліады и не слыхалъ о Гомерѣ; но законы природы общи и неизмѣнны. Человѣкъ, истинно тронутый предметомъ своимъ, говоритъ ясно, рѣзко и часто весьма сходно съ другимъ, отдаленнымъ отъ него пространствомъ и временемъ, но находившимся въ подобномъ положеніи“ (с. 16). Цертелев завважує, що в піснях відбилися звичаї й вдача народу, одяг, хатні обряди українців, „гостепріимство ихъ, почтеніе къ родителямъ, увѣренность въ Провидѣннїи и тому подобное“ (с. 16—17), і закінчує: „Я могъ бы привести на все сіе множество примѣровъ; но боюсь наскучить читателю предметомъ, который для меня столь занимателенъ; воспоминаніе о родинѣ на пол-

няєть душу какимъ-то неизъяснимымъ удовольствиемъ“ (с. 17). Усі зібрані тут уваги Цертелева не тільки показують, як він ставивсь до справи збирання пісень, але й — зважуюсь сказати — мають риси, що свідчать про його вдачу. У них бачиться не кар'єрист, що запобігає уваги й ласки у дужого вельможі, яким начеб-то уявляє собі Цертелева К. М. Грушевська, а своєрідний, не позбавлений сентиментальности патріот, що, замилований у своїй батьківщині, нудьгує далеко від неї. Риторичний характер передмови треба пояснювати духом часу: тоді, вдаючись до читачів, треба було обстоювати естетичні вартості народньої творчости, і Цертелев, як пропагатор любови до неї, зробив свою справу, хоч і наївно, але для свого часу непогано. Його невеличка книжечка відограла свою ролю, давши надхнення не одному українцеві взятися до аналогічної праці. І мені здається, що, пишучи про перші кроки української етнографії, не можна обминути цього початкового моменту. Инакше нам не зрозуміти, чом зацікавилися народньою творчістю — і збирачі, і публіка, розкуповуючи чисто-всі ці збірники, так що вони швидко поробилися бібліографічним раритетом. Реакція окола на появу в ньому пам'яток воскреслої народньої старовини — явище з соціологічного погляду варте уваги.

§ 12. У Максимовичевій передмові до „Малороссійскихъ пѣсень“ 1827 р. немає вже тієї наївности, безпосередности й переваги над усім іншим — естетичної оцінки: за десять років публіка виросла та й сам збирач краще був підготований до свого завдання. З'явилися й нові громадські гасла. Не естетична вартість пісень сама по собі, а народність стає за критерій, щоб оцінювати вагу усної поезії. „Наступило, кажется, то время“, пише Максимович, „когда познають истинную цѣну народности... Лучшие наши поэты уже не въ основу и образецъ своихъ твореній поставляють произведения иноплеменные, но только средствомъ къ полнѣйшему развитію самобытной поэзіи, которая зачалась на родимой почвѣ, долго была заглушаема пересадками иностранными и только изрѣдка сквозь нихъ пробивалась. Въ семъ отношеніи большое вниманіе заслуживають памятники, въ коихъ полнѣе выражалась бы народность: это суть пѣсни — гдѣ звучитъ душа, движима чувствомъ, и сказки — гдѣ отсвѣчивается фантазія народная“... Звичайно, М. Максимович не залишив без уваги і естетичну сторону народньої пісні, підкреслюючи в піснях слов'янських взагалі — їх красу, „изящество“. „Сіе изящество ихъ можетъ послужитъ яснымъ доказательствомъ, что поэзія есть врожденное качество духа человеческого, что истинная поэзія можетъ быть его собственнымъ произведеніемъ. Съ такимъ образомъ мыслей (це слід одзначити. В. П.) я обратилъ вниманіе на сіи предмети въ Малороссіи, на первый разъ издаю выборъ пѣсень сей стороны, полагая, что онѣ будутъ любопытны и даже во многихъ отношеніяхъ полезны для нашей словесности — будучи совершенно увѣренъ, что они имѣють несомнѣнное достоинство, и между

пѣснями племень славянскихъ занимають одно изъ первыхъ мѣсть“. Змалювавши кількома словами становище України, вдачу її людности, Максимович характеризує окремі види пісень і насамперед пише: „Особенно замѣчательны думы — героическія пѣснопѣнія о былинахъ, относящихся преимущественно ко временамъ гетманства Скоропадскаго. Ихъ и нынѣ еще поють слѣпцы-бандуристы, коихъ можно назвать малоросійскими рапсодами“... „Каждая дума посвящена какому-нибудь историческому случаю, либо лицу — въ особенности Хмельницкому, Палѣю, Мазепѣ и другимъ“. Максимович звернув увагу і на форму пісень, спостерегаючи в них подібність почасти до російських, почасти до польських: „Съ первыми они сходны тоическимъ размѣромъ и слѣдовательно тѣмъ движеніемъ, какого не имѣють польскія. Съ польскими пѣснями онѣ (а особенно нѣжныя) имѣють необходимую частую рѣзю или по крайней мѣрѣ созвучіе“... Далі про „дух“ пісень: у російських відбився дух народу, „покорнаго судьбѣ и готово повинующагося велѣніямъ“, „не привыкшаго брать дѣятельнаго участія въ переворотахъ жизни“ — і звідси глибока їх сумовитість; в українських — відбивається „борьба духа съ судьбою“, „порывы страсти“, „твердость и сила чувства“. Кажє Максимович і про співи російських та українських пісень, визнаючи, що спів останніх „несравненно разнообразнѣ“. Перше ніж звернутися до мовної сторони пісень, що він видавав, Максимович пояснює, які причини спонукали його до цього видання: „Я желалъ показать доселѣ еще не совсѣмъ извѣстныя сокровища народнои поэзи в настоящемъ видѣ“, а звідси — й висновок: „посему соблюдалъ строгій выборъ и помѣщалъ пѣсни либо замѣчательныя по красотахъ пѣтическимъ, либо представляющія образъ мыслей, быть домашній и пр.“.

У передмові до „Украинскихъ пѣсень“ 1834 р. Максимович багато коротше говорить про мету й мотиви свого видання, але й тут повторює перші рядки своєї першої передмови про пізнання справжньої цїни народности. Зазначаючи, що в цій новій його збірці теж знайшли собі місце пісні про бувальщину — „думы украинскихъ бандуристовъ“, він додає: „это надгробные памятники и вмѣстѣ живые свидѣтели отжитой старины. Другіе народы въ память важныхъ происшествій своихъ чеканятъ медали, по которымъ исторія часто разгадываетъ минувшее: событія козацкой жизни отливались въ звонкія пѣсни, и потому онѣ должны составить самую вѣрную и вразумительную лѣтопись для новаго бытописателя Малороссіи“. Ці слова прозвучали не даремне. Згодом на них побудував низку своїх розвідок М. Костомаров; вони дали стимул багатьом збирачам, що відгукнулися на Максимовичів заклик „открыть богатства поэзи Украинской“... Із передмови до „Сборника Украинскихъ пѣсень“ того-ж-таки Максимовича, вид. 1849 р., довідуємось, що в його зібралоя близько двох тисяч пісень. Нас цікавлять у даному разі — тільки думи. І ми гадаємо, що без того вогню, який кинула в серця сучасників діяльність перших пропагаторів збирання, наші відо-

мості про думи від першої половини віку до 1860 рр. були-б далеко бідніші. Так уявляю я ролю Максимовича-збирача.

Повернувшись до його видання 1834 р. й розглянувши статтю про думи, ми помітимо, що в ній міститься, так-би мовити „in puse“, багато такого, що стало за основу і для наступних дослідників. 1) Думи відрізняються від пісень характером розповідним, епічним і вільним розміром, що має в собі невизначене число тонічних стіп (від 4 до 20 складів). 2) Рядки їх мало не завжди римовані — до 10 на одну риму. 3) Зміст їх переважно історичний. 4) „Думи суть п'сно-п'бнія, исключительно принадлежщія бандуристамъ“. 5) Українські думи близько споріднені з „Словом о полку Ігоревім“ і прилучаються до забутої стародавньої південно-руської пісенности. 6) Бандуристи-сліпці грають на багатострунній бандурі обома руками. 7) Віки XVI і XVII це були часи, коли розквітла українська дума: XVIII в. — на думках відбивсь мало. 8) Максимович завважив, що хоч народ сам був співець, але пісня бандуриста, „строгая и суровая“ дума доповнювала його буденне життя. Поминаю вже польських авторів, що мало не дослівно повторювали Максимовича, навіть і його безпідставне твердження, буцім бандуристи цураються жартобливих пісень; усі українські автори, що писали згодом — по суті повторювали, варіювали, розвивали й поглиблювали основні Максимовичеві тези, і ці тези не меншу мали вагу, ніж інші „пропагатори“ зацікавлення думами, як поміж українцями, так і поміж представниками іншої національності. Відограв тут ролю й романтизм, властивий Максимовичевій вдачі, і його своєрідний патріотизм та любов до народности.

§ 13. Максимович сполучав ці риси вдачі з поважними для свого часу знаннями, що обмежували його красномовство. І тепер, 100 років згодом, він не ріже нам очей зайвим патосом романтичної риторики. Не такий був третій видатний „пропагатор“ зацікавлення народньою піснею взагалі й думами зокрема — І. І. Срезневський. Випускаючи в світ свою „Запорожскую Старину“ (в. I, 1833 р.), він писав: „я им'ю въ виду оказать услугу, хотя и маловажную, не однимъ любителямъ народной поэзии, но преимущественно любопытствующимъ знать старину Запорожскую“... тоб-то ставив собі мету переважно історичну. На його думку, літописи українські, польські, молдавські для історії внутрішнього життя дають дуже мало; літописи російські „почти ничего не говорят о Запорожцахъ“. „Эта б'дность истории Запорожцевъ въ источникахъ письменныхъ заставляетъ наблюдателя искать другихъ источниковъ, — и онъ находитъ для своихъ изсл'дованій богатый неисчерпаемый рудникъ въ преданіяхъ народныхъ“ (с. 6—7).

Наступне порівняння носіїв дум — бандуристів із скальдами, що його зазначила К. М. Грушевська, й дальші міркування Срезневського, для нас цікаві не тільки суттю, яка могла впливати на обмежене коло читачів, а й формою, трохи риторичною, експансивною, а втім для

молодого ентузіяста цілком природньою: „Сіи преданія сохранияются въ памяти бандуристовъ, потомковъ тѣхъ бандуристовъ, кои подобно скальдамъ Скандинавіи сопровождали храбрыхъ волюнниковъ Запорожскихъ во всѣ ихъ походы, подобно скальдамъ возбуждали ихъ къ битвѣ своими пѣснями, подобно скальдамъ сохранияли для потомства въ пѣсняхъ и думахъ своихъ подвиги храбрыхъ“. Не забуваймо, що дещо з того, про що Срезневський казав без жадних документальних підстав, ґрунтуючись тільки на випадковій аналогії та інтуїції, як виявилось, виправдали пізніші відкриття. „И доселѣ“, пише він далі, „на Украинѣ есть какъ бы особенный цехъ стариковъ (правдивіш: старців. *В. П.*), кои то подъ названіемъ и ремесломъ нищихъ, то подъ названіемъ и ремесломъ музыкантовъ, бродятъ изъ села въ село и тѣшатъ народъ своей игрой на бандурѣ, своими печальными напѣвами пѣсенъ и думъ старинныхъ, своими разказами про былое. Въ памяти сихъ стариковъ живетъ старина Запорожская, и въ семъ отношеніи сіи старики важнѣе всякихъ лѣтописей. Хотя преданія о старинѣ, ими разказываемыя, и подлежатъ строгой критикѣ, но тѣмъ не менѣе почти необходимы для всякаго, кто желяетъ знать исторію Запорожцевъ и даже остальной Украины“ (с. 7—9). „Этого рода преданія можно провѣрить лѣтописями, еще лучше свѣрить ихъ между собою; ибо ни ложь, ни ошибка не можетъ быть общею, одинъ бандуристъ скажетъ такъ, другой иначе; критика поможетъ отличить истину отъ вымысла“ (с. 9). Сказавши про історичну вагу дум, Срезневський віддає належне і естетичній їх стороні. Його широка тирада так нагадує ентузіастичні рядки кн. Цертелева й Максимовича; не пошкодуємо місця й подамо читачеві ці повні захвату слова, що мали не аби-яку вагу геть аж до того часу, коли з'явилися „Историческія пѣсни“ Антоновича й Драгоманова, викликаючи палке зацікавлення історичними піснями та думами.

„И кто можетъ слушать безъ соучастія эти пѣсни и думы, въ которыхъ старина Запорожская отразилась такими вѣрными, живописными очерками, — старина, наполненная жизни, хотя и грубой, но величественной, поэтической. Въ пѣсняхъ и думахъ Запорожскихъ вы не найдете ни чопорнаго сладкогласія, ни изнѣженности чувствъ, ни роскоши выражений. Нѣтъ! въ нихъ все дико, подобно дубравамъ и пѣснямъ, воспринявшимъ ихъ на лоно свое при рожденіи, — все порывисто подобно полету урагана степного, подъ глухія завыванія котораго онѣ взлетѣли, все бурно, подобно минувшей жизни Запорожья. Нѣжное чувство нерѣдко пробивается сквозь грубую оболочку оныхъ, но какъ кипучая волна Ненасытенецкой пучины Пекла среди холода зимняго, сквозь прозрачную кору льда, ее покрывающую, — пробивается и застываетъ на оной. То пѣсни юноши, коего сердце, почерствѣвши для умильнаго чувства любви, суровое, непреклонное, радуется одною радостью побѣды и добычи, — питается однимъ желаніемъ битвѣ, — юноши, который, равнодушно взирая на погибель своихъ сподвижниковъ, съ отчая-

ніемъ отмщевая за смерть ихъ врагамъ, равнодушно ждетъ собственной своей участи, равнодушно, съ надеждою жить въ памяти потомства: эти пѣсни дышатъ отвагой, самонадѣянностью. — То думы старца: убѣленная лѣтами голова его покоится на изголовьи могилы, готовой принять его въ свои нѣдра; его надежды исчезли будто дымъ сновидѣній; но его душѣ осталась еще одна улада, — это воспоминанія минувшаго, это звуки бандуры, ихъ возбуждающіе; и взоры его прежде пылавшіе буйнымъ пламенемъ воинственности, теперь померкшіе, испепелившіеся, блистають слезой печали о минувшемъ; и голосъ его уже увядшій, тихій, едва внятный, оживляется, мужааетъ, повторяя въ унылыхъ напѣвахъ преданія своего времени, своего поколѣнія: въ думахъ нѣтъ той непринужденности, той свободы чувства, которая горитъ въ пѣсняхъ, въ нихъ смѣнила ее старческа ялость, нестройность чувства, хотя и глубокаго и самобытнаго. Въ пѣсняхъ выразилась лирика и драматика народной поэзіи Запорожцевъ; въ думахъ — мрачный, холодный эпизмъ“ (с. 10—13). Не заглиблючись у суть справи, ми обмежимося тільки вказівкою на те, що Срезневський у межах „Запорозької“ піснетворчости відрізняв думи й пісні, дарма що й не за формальними ознаками; і кажучи про пісенну спадщину старовини, він завсіди підкреслює, що має на увазі не один який-небудь вид, а „пісні і думи“, не зливаючи, проте, ці два жанри в одно.

Не позбавлені історичної ваги й оці слова Срезневського в його передмові: „Таковъ общій характеръ думъ и пѣсень Запорожскихъ, кои будучи любопытны для всякаго литератора-беллетриста, важны для историка и этнографа. Подчиненныя музыкѣ, будучи вытверживаны слово въ слово, или почти такъ, онѣ подлежали меньшему вліянію времени, правильнѣе сохраняли свое содержаніе, и, кромѣ своего содержанія, любопытны какъ произведенія народныя, носящія на себѣ отпечатокъ вкуса, мнѣній, наклонностей народа: онѣ суть памятники не только о старинѣ, но и старины. Разсматривая пѣсни и думы Запорожскія со стороны ихъ народности, находимъ, что многія изъ нихъ очень древни, что доказываетъ и образъ повѣствованія и языкъ“... (с. 14—15) — тут Срезневський покликується на вищенаведені висновки кн. Цертелева. Далі Срезневський пропонує свою класифікацію пісень і дум, і спосіб видавати. Отож, у передмові Срезневського до „Запорожской Старини“ чергуються лірика й серйозні уваги. І ще раз нагадую — цим ліричним уступам треба приділити в історії збирання дум своє визначне місце: не можна в праці етнографів-дебютантів спускати з уваги емоціональний момент: йому чи не більшою мірою, ніж здоровій логіці завдячує свій успіх будь-яка пропаганда, в тому й наукова, надто тоді, коли її провадять поміж людьми, ще не звиклими до холодного наукового, критичного думання.

Сказане треба мати на увазі й що-до П. Лукашевича; його гострий і несправедливий песимізм, висловлений у передмові до „Малороссійскихъ и Червонорусскихъ народныхъ думъ и пѣсень“ 1836 р. — перед-

часний плач над тим, що зникають народні пісні на Україні — виходили з незадоволеного почуття романтичного народолюбства. І не можна не вірити, що він цілком щиро писав наприкінці своєї передмови: „Итакъ эти пѣсни, которыя я издаю, есть уже мертвыя для Малороссіянъ. Это только малѣйшіе остатки той чудной пѣсенности ихъ дѣдовъ, которая была удивленіемъ и самыхъ хулителей всего Украинскаго: не стану разсуждать объ ихъ достоинствѣ и голосахъ, — скажу только, что я считаю себя исполнившимъ долгъ свой предъ своею родиною, исторгнувъ изъ забвенія эту Южно-Русскую народную поэзію у старцевъ, занесшихъ одну ногу въ гробъ. Я посвящаю ее моимъ предкамъ Гетьманцамъ, она имъ принадлежитъ; быть можетъ, хотя одинъ листочекъ изъ сего собранія упадетъ на завалившуюся ихъ могилу или долетитъ на высокій курганъ козацкій“ (с. 7). У вступі до Червоноруських пісень — Лукашевич не відрізняє дум од пісень історичних. До останніх треба застосувати його слова: „...Галицкій пастухъ знаетъ гораздо болѣе думъ о герояхъ Украины и ея історіи, нежели посѣдѣлый Малороссійскій козакъ“; „важнѣйшія изъ пѣсень Червонорусцевъ — это есть, безъ сомнѣнія, малороссійскія думы“ (с. 104). І далі: „и какъ не уважать до восторга Малороссіянъ, когда они осмѣлились вооружиться противъ Поляковъ — сихъ вѣчныхъ угнетателей и арендаторей Галичанъ. Вотъ почему Червонорусцы усвоили себѣ думы Малороссіянъ, между тѣмъ какъ послѣдніе, счастливые ихъ собратія, давно ихъ позабыли (sic!). Голоса древнихъ думъ Малороссіи проникають душу какимъ-то неизъяснимо томнымъ впечатлѣніемъ, онѣ соединяють въ себѣ и тоску по родинѣ и неукротимую месть Славянина, когда его несчастія перешли мѣру челоуѣческаго терпѣнія“ (с. 106). Із наступної характеристики „дум“ видно, що розумів під цією назвою Лукашевич, дарма що він і опублікував скількись дум нерівноскладового вірша: „Сіи шестистопныя и даже восьмистопныя пѣсни исходятъ изъ широкой груди Русина такъ гибко, такъ мелодически, какъ будто самые нѣжные романсы Жуковскаго или Пушкина; въ нихъ мы различаемъ и тихій плачь матери и сестры о своемъ сынѣ и братѣ, и раскаты грома изъ пушекъ и самопаловъ, и вопль сражающихся, гдѣ ‚Ляцкая кровь‘ течетъ рѣками. Къ сожалѣнію, ни одна изъ нашихъ думъ не переложена на ноты. Галичане и понинѣ не забываютъ голосовъ этихъ волшебныхъ эпопей, и понинѣ онѣ приводятъ въ потрясеніе ихъ души! Справедливо малороссійскіе бандуристы говорятъ, что слава не умретъ и не поляжетъ“... (с. 106).

§ 14. Слов'янофільський *emphase*, що де-не-де визирає у Лукашевича, надто яскраво виступає в книзі О. Бодянського „О народной поэзіи славянскихъ племенъ“ 1837 р. І коли ми згадаємо, що ранне українофільство помітно будувалося на засновках слов'янської взаємності, що збирачі й дослідники української народньої творчості, напр., Костомаров та інші, теж не позбавлені були тяжіння до слов'янофільства, —

то книжка Бодянського набуде певної ваги в очах історика української етнографії. Її ідеологічні основи помітні відразу, з перших-же сторінок. „Въ наше время всеобщаго стремленія къ самобытности и самостоятельности, почти всѣ народы, особенно Европейцы, хотять жить жизнью, въ полномъ смыслѣ имъ принадлежащею, вытекающею изъ собственныхъ ихъ нѣдръ, слагающеюся изъ совокупности всѣхъ стихій человеческого бытія, коими навсегда устанавливается физиономія народа, рѣзко и мѣтко отличающая его отъ его сосѣдей и прочихъ народовъ, короче — хотять быть независимыми, истинно народными“ (с. 3). Тому народи переймають чуже обережно, будши переконані, „что не все чужое хорошее — равно хорошо для всѣхъ“... (с. 4). „Прошла уже пора соблазнительныхъ идей космополитизма“... „всякій народъ хочетъ оставаться тѣмъ, чѣмъ онъ есть, чѣмъ онъ можетъ сдѣлаться, ..хочетъ быть собой, жить своей коренной жизнью... и такимъ образомъ жить всѣми силами своего бытія, сдѣлаться вполнѣ народнымъ“ (с. 4—5). „Народность, однако, нимало не препятствуетъ совершенствоваться какъ каждому недѣлимому, такъ и цѣлому народу“ (ib.). Любов до свого рідного за Бодянським „єсть настоящій ключъ къ истинному просвѣщенію“ (с. 7). „Народъ, развивающій въ своемъ существованіи свою личность, живетъ самобытно, своеобразно, народно, выражаетъ своимъ бытіемъ предопредѣленную ему идею“ (с. 8). Тому „словесность, будучи отраженіемъ стихій, составляющихъ бытіе народа, непременно должна быть народною“ (с. 9). „Поэзія, какъ цвѣтъ, вершина, слава, вѣнецъ Словесности народа, должна быть также въ высочайшей степени народной. Народность нимало не препятствуетъ ей оставаться вѣрною идеѣ изящества, быть настоящею изящною Поэзіей. Истинная Поэзія не можетъ быть не народною, ибо она есть — строжайшее сочетаніе идеального съ дѣйствительнымъ“ (с. 9). „Родъ человеческій слагается изъ народовъ, изъ коихъ всякій имѣетъ свою Поэзію, потому, что Поэзія прирождена народу“ — „не можетъ быть народа безъ поэзіи (с. 10), но формы проявленія изящнаго до безконечности разнообразны“. „Оттого поэзія необходимо должна имѣть на себѣ печать того народа, коему принадлежитъ“ (с. 11). Коли „къ совершенству ведетъ не одна дорога“, то те саме помічаємо і в царині поезії: „Всякая Поэзія должна быть собой, стремиться своей дорогой къ полному, гармоническому развитію себя“ (с. 13). Слідом за Гердером Бодянський повторює його думку, що надовго закоренилася в європейській науці й літературі: „Оставаясь вѣрною себѣ, своей природѣ, Поэзія неминуемо, волею-неволею будетъ Поэзіей народа, зеркаломъ путей его жизни, отраженіемъ идеи, проявляемой этой жизнью, составляющей душу народа. Кромѣ того, направленіе Поэзіи, ея характеръ устанавливается жизнью народа, его возрастомъ“... „Ясно, что Поэзія опредѣляется исторіей народа“... „Поэзія поясняетъ собою исторію, замѣняетъ ее, — если народъ не имѣетъ „лѣтописей своей жизни““. Поэзія показує шлях, що їм ішов народ. „Конечно, тутъ не будетъ ни годовъ, ни чиселъ, ни именъ, и т. п.

принадлежностей лѣтописи, зато все это пополняетъ собой духъ времени, духъ прожитой жизни, потому что Поэзія есть самое вѣрнѣйшее и никакому сомнѣнію не подлежащее свідѣтельство о жизни народа, картина его бытія“ і т. д. (с. 14).

Усе, за що невиразними натяками казали Максимович (1827 р.) і Срезневський (1833 р.), подав Бодянський у системі, побудованій на низці поважних для того часу міркувань. І хоч наївні здаються нам часом вони — для своїх часів вони були гаслами нового ставлення до народньої словесности, освяченими до того-ж авторитетом європейської й слов'янської зокрема науки. Ці ідеї — плід захоплення Бодянського з одного боку — німецькою філософією, з другого — могутнім рухом відродження слов'янських народів, особливо чехів (не дурно Бодянський так рясно цитує Добровського, Шафарика, Коллара, Ганку та інших) — жили поміж ученими аж до Куліша й Костомарова, а серед інтелігентської маси й згодом. Вони осявали своїм світлом діяльність збирачів і дослідників української пісні — зокрема історичної поезії українського народу — його „дум“. Звідси ідеалізація їх і ставлення до них, як до „народньої святині“, що дожило до нашого часу. Бодянського забули, але його ідеї, пробившись у маси невидними потоками, спливають іноді на поверхні життя, об'являючись, може, мимовільними ремінісценціями.

Для Бодянського „Славяне всѣхъ богаче пѣснями, многочисленностью, разнообразіемъ ихъ превышаютъ всѣхъ сосѣдей нашей части свѣта“ (с. 20), що стверджується низкою свідощтв, давніх і нових. Слов'ян випередили своєю освітою інші народи, „но что касается до естественной Поэзіи, въ ней они далеко ушли впередъ, обогнали всѣхъ сверстниковъ, сосѣдей, друзей и враговъ...“ (25). І ця поезія — самостійна й оригінальна (с. 47). Поезія кожного слов'янського народу, відповідно до його історії, має власний характер (с. 55), і Бодянський переходить до окремих характеристик. Поезії українського народу він приділяє сторінки 122—139. Слідом за Срезневським він розглядає її на тлі історичних розрухів, що пережила Україна й що витворили основні риси психіки українського народу („або добуть, або дома не быть“, „Лучче в землі тліти, ніж Татарові служити“). В своєму побіжному нарисі Бодянський не розглядає спеціально дум, тому й ми не підемо за ним далі. Зазначимо тільки вказівку на те, що він спочував думці кн. Цертелева, висловленій так: цілих п'ять віків „не влагать въ ножны меча“... і наслідком цього мати „щербату долю“ (132). Драматизм — ось усупереч твердженню Срезневського — характерна риса історичної української поезії; окрім того, вона щира: „въ этомъ отношеніи пѣсни Южно-русскія единственныя въ своемъ родѣ, стоятъ выше пѣсень всѣхъ прочихъ славянскихъ племенъ, у коихъ рѣдко, очень рѣдко встрѣтите драматическое положеніе, составляющее, потому, случайное явленіе... Пѣсни Украинскія столько выше пѣсень другихъ славянъ, сколько Драма выше прочихъ родовъ Поэзіи“... (с. 135). Визнаючи, що українці поміж усіма слов'янами найбільше піснолюбний, пісенний народ, Бодянський

подає неповзбавлену цікавості подробицю: в його збірці з самої тільки Полтавщини було по-над 8.000 пісень, записаних протягом сімох останніх років (с. 136, прим.). Не наводимо повної захвату характеристики естетичних вартостей української пісні (с. 137—139)...

Коли-б ми хтіли простежити, як відсвічувалися ідеї, що їх висловили перші збирачі й дослідники українських пісень, ми могли-б констатувати останні сліди цих думок у працях, що з'явилися зовсім недавно: таку стійкість мають деякі ідеї й навіть усні формули, що в них ті ідеї втілено. Але й сказаного, гадаємо, досить, щоб стало ясно, що, подаючи історію, як виучувано народню творчість, зокрема „думи“ — не можна обмежитися тільки ізольованим переліком текстів, які опублікував той чи той збирач: треба поспитатися зазирнути і в сферу ідейних мотивів. І це особливо тоді, коли на прапорі історика стоїть гасло — соціологічного вивчення явищ.

III.

Д О Д А Т О К.

Як додаток до нашої статті подаємо три записи дум, що зробили А. Метлинський і П. Куліш. Вони збереглися в рукописові Уч. Архива Р. Геогр. Общ., XXXI, № 25. Цього рукописа докладно описав проф. Д. К. Зеленін: рука переписувачева, але поправки й примітки поробив А. Метлинський. Ці тексти знадобляться на те, щоб виправляти деякі читання Костомарова, рукоп. Д. М. Ревуцького й вид. Антоновича та Драгоманова і з'ясувати процес їхньої роботи.

Далі публікуємо ще три записи, що зробив С. І. Маслов (про нього згадує К. М. Грушевська, стор. CLXI); ці записи належать до початку 1900-их рр., саме коли збирано дані про лірників і кобзарів. Ці дані лиш почасти використала редакція Трудовъ Предварительнаго Комитета по устройству Археологическаго Съѣзда въ Харьковѣ 1902 р., але тексти так і не надруковано. За дозволом од С. І. Маслова публікую три його записи думи про вдову та її синів.

Перший текст записано од лірника Миколи Дуброви (рук. Маслова, стор. 85) на Троїцькому ярмаркові в Ічні, 1902. VI. 5.

Другий текст — од лірника Гарасима Вахна, на Іллінському ярмаркові в Ічні-ж-таки, 1902. VII. 19 (рук. Маслова, стор. 117).

Третій текст записано од лірника Семена Зелінського в Києві, 1902. IX. 25 (рукоп. Маслова, стор. 169).

Друкуючи — як записи Метлинського з початку 1850 рр., так і С. І. Маслова, додержуюсь оригінального правопису, хоч який він перістий та непослідовний.

І. Рукопис Р. Географ. Общества XXXI, № 25.

(с. 93).

1. Про Невольныков та попивну Богуславку.

На чорному мори, на каменю биленькому,

Там стояла темныця камьяная,

Цеглюю мурована.

А в тій темныци пробувало симсот бидных.

5.

Воны пробувалы,

Николы свита сонця не выдалы.

То дивка бранка

Маруся попивна Богуславка

10. До темныци прихожае
Темныцю одмыкае,
Словами промовляе
„То козаки,
Бидни невольныкы!
15. То гадайте:
Що в нашій землі за день тепера?..
То воны тее зачувають,
Дивку бранку
Марусу (sic!) Попивну Богуславку
По ричах познавають:
- (с. 94) 20. — „Що дивко бранко,
Марусю Попивню Богуславку!
По чим мы можем се знаты?
Що мы в темныци пробуваем,
Никола свита сонця не выдаем“ —
25. То вона тее зачуває,
Словами промовляе:
„То козаки,
Бидни невольныкы!
30. Що в нашій землі за день тепера?
Велькодна субота,
А завтра пресвителе Хрыстова Воскресенне,
День — Велькдень!“
То воны тее зачувають,
Билым лыцем до сырой землі припадають,
35. Ой дивку бранку
Марусю попивну Богуславку
Кленуть проклинають:
— „Бодай ты соби ни щастя, ни доли не мала,
Що такый велькый празнык роковый сказала!
40. Що мы в темныци пробываем,
Никола свиту Божого не выдаем!“
(с. 95) Вона тее зачуває,
Словами промовляе:
„Що козаки,
Бидни невольныкы!
45. И не лайте мене, не проклинайте!
Мене завтра наш пан Турецький до мечету буде выряжаты,
Мыни дивци бранци
Маруси Попивни Богуславци
50. До рук ключи отдаваты!“
Пан Турецький до мечету выряжае,
Маруси Попивни Богуславци
До рук ключи отдавае.
То дивка бранка добре дбае. —
55. Темныцю дмыкае,
Словами промовляе. —
Дрибными сльозами облывае:
„То бидни невольныкы! вы дбайте,
В город (sic) хрестыянськы утикайте,
Тильки одного города Богуслава не мынайте,
Моему отцеву та матинци знати давайте:
Нехай мыни отець худобы не трачае,
- 60.

- (с. 96)
- Скарбив не збуває,
Нехай мене молодой из неволи не выкупає,
65. Бо вже я потурчылась, побусурманылась,
Для Турецької роскоші!..“
Ой вызволь, Господы симсоть бидных невольныкив на волю —
В край веселый,
Мир хрещений,
70. На зори ясни,
В город хрыстьянськы.
Даруй, Господы, миру царському,
Народу хрыстьянському,
Всім православным хрыстьянам
75. На многая лита
- (Записаль отъ Кобзаря въ селѣ Зѣньковского у.
Полтавской г., Амвр. Метлинскій).

- (с. 97)
2. Про смерть козака на Кодени долини.
- На узбочи долины, бия Двох Сокорив Козацьких
Там козак постреляный, порубаный на раны смертены знемагає,
И праведного Судью з неба бажає;
Пры соби отця, ненькы не має...
5. Постреляны — кровью зійшлы,
Порубани — к серцю прыйшлы..
Тоди козак долину Кодену¹⁾ трема клятбамы проклинає:
Бодай ты, долино Кодыно, мхамы, болотамы западала,
Щоб у десну (sic)²⁾ Божу николы не зоряла, не позоряла!
10. Що я на тоби третій раз гуляю, —
Въ тебе козацької добычы соби ни якои не маю...
Первый раз гуляв, —
Коня вороного втеряв;
Другый раз гуляв, —
15. Товарыша сердешного втеряв;
Третій раз гуляю, —
Сам голову вже козацькую покладаю“.
Орлы — чорнокрыльци,
Козацьки дозирци,
(с. 98) 20. Налитають,
Козацьку душу доглядають.
То вже козак молодой отця й маты спомынає:
„Поможы мыни отцева, матчына молитва наколиньця встаты,
25. Семыпъядну пыщаль у руки достаты,
По тры мирци пороху пидсыпаты,
По тры кулькы свинцевых набываты:
Орлам чорнокрыльцям,
Козацькым дозырцям
30. Велькый подарунок посылаты“.
То вже козак молодой,
Товарыш войсковый,
По тры мирци пидсыпає,
По тры кулькы набыває.

¹⁾ = рукоп. Ревуцького.

²⁾ Над *д* — велика літера *Д*.

35. Орлам чорнокрыльцям,
Козацькым дозырцям,
Велькый подарунок посылае;
Сам на себе в землю щырым серцем впадае,
Тысячу (?) пыщаль на колыньця одкыдае,
Ще й на море поглядае;
40. Що море трома цвитами процвітае:
Первым цвитом — островамы:
Другым цвитом — молодымы козакамы,
(с. 99) Третим цвитом — ¹⁾...
45. Що козаки, добри молодци,
На долину Кодену прыбувалы,
Срибла-злота много набиралы,
Козака посреляного (sic), порубаного знахождалы,
Шаблямы, надилкамы яму копалы;
В семып'ядну пыщаль прозвонялы:
50. Славу козацьку учинялы;
Шапкамы, прыполамы семыкопну высыпалы,
На могыли прапир устромялы:
Славу козацьку учынялы.

Слідом за цим безпосередньо йде, як додаток, дума, видана в К. М. Грушевської під заголовком „Плач возулі“ (с. 148 і д. № 13). У рукоп. Геогр. Общ. вона не має заголовку: м. б. записувач убачав у ній прикінцеву частину думи, що йшла перед нею? Не подаємо її цілком: текст тотожній з рук. Д. М. Ревуцького, в одмінах: ст. 4: „закувала“; 6 „маты“; 19 „тильки“; 21 „козацька“.

(стор. 7). 3. Про Билоцерковщину (1651—1652 г.).

1. Эй чы гаразд, чы добре наш гетьман Хмельныцкый почиыв
Що з Ляхама, из мостывымы панамы, у Билий Церквы замырыв?
Да велив ляхам
Мостывым панам
5. По козаках, по мужыках станцією стояты,
Да не велив велькой станційи вымышляты
То ще ж то Ляхы
Мостывый паны
10. По козаках и по мужыках посталы
Да велькую станцію вымышлялы.
Од их ключи поодбирали
Да сталы над их домамы
Господарамы:
Хозяина на конюшню одсылае
15. А сам из його жоною на подушках почывае.
То козак, альбо мужык, из конюшни прыхождае,
У квартиру поглядае,
Аж Лях, мостывый пан, ище изь його жоною на подушках почывае,
То вин одын осьмак у кармани мае,
20. Пиде изь тоскы да с печали у кабака да й той прогуляе.
То Лях, мостывый пан од сна уставае,
Юльцею йде,

¹⁾ Прим. рукою Метлинського: „Одже и забудь, якимъ третимъ цвитомъ“... говориль Кобзарь и не могъ вспомнить. А. М.“ Хто виправив це місце (див. вид. К. М. Грушевської, с. 147, стихи 37—40)? Костомаров, або згодом — сам Метлинський?

- Казав бы, як свиня нескребена попереду ухом веде,
Ище слухае прослухае,
25. Чы не судыць його де козак, альбо мужык
(стор. 8). У кабак ужождае
То йому здаецця
- Що його козак медом шклянкою або горилкы чаркою вытае,
Аж його козак межды (?) очы шклянкою шмагае
30. Ище стыха словамы промовляе:
„Эй Ляхыж вы Ляхы,
Мостывыѣ паны!
Хотя ж вы од нас ключи поодбыралы,
И стали над нашымы домамы господарамы
35. Хотя б вы на нашу кумпанію не пожодалы“.
Тогда то козаки стали у ради як малыѣ диты,
Од своѣх рук лысты писалы,
До гетьмана Хмельныцького посылаалы,
А в лыстах прыпысувалы:
40. „Пане гетьману Хмельныцькый,
Батьку Зынов наш Чыгырынскый!
За що ты на нас такый гнив положыв,
На що ты на нас такый ясыр наслав.
Уже ж тепер мы ни в чо́му воли не имием:
45. Ляхы, мостывыѣ паны, од нас ключи поодбыралы,
И стали над нашымы домамы господарамы.
Тогди ж то Хмельныцькый лысты чытае,
Стыха словамы промовляе:
— „Эй козаки диты, друзы, небожата!
50. Погодите вы мало, трохы, не багато:
Як од святои Покровы да до свитлого трыдневого Воскресенія,
Як дасть Бог що прыйде весна красна,
Буде наша вся голота рясна“. —
Тогди ж то пан Хмельныцькый добре дбав
55. Козакив до схид сонця в поход выправляв,
(стор. 9) И стыха словамы промовляе:
„Эй козаки, диты, друзы!
Прошу я вас, добре дбайте,
На славу Україну прыбувайте,
60. Ляхив, мостывых панив у пень рубайте,
Кров ѣх Лядську у поли з жовтым писком мишайте,
Виры своеѣ хрыстыянської у поруго не подайте.“ —
Тогда Ляхы, мостывыѣ паны, догадлыви бувалы,
Уси по кущах, та лисах повтикалы;
65. То козак и лисом бижить,
А Лях за кущем и лёжачы дрожыть;
То козак Ляха за кущем знажождае,
Кёлепом мызы (sic) наганяе,
И стыха словамы промовляе:
70. „Эй Ляхы ж вы Ляхы,
Мостывыѣ паны!
Годи не вам по за кушамы валяцця,
Пора до наших жинок на опочынок иты:
Уже наши жонкы и подушкы поперебывалы,
75. И вас, Ляхив, мостывых панив, ожыдалы!“

Тогди то Ляхы козаків ридными братамы узывалы:

— „Эй козаки,
Ридный браты!

Колыб вы добре дбалы

80. Да нас за ричку Выслу хоть у одных сорочках пускалы!“

От тоди то Ляхам Бог погодыв

На рицци Высли лид обломыв;

Тогди козаки Ляхив рятовалы: |

За патлы хваталы,

(стор. 10)

85. Да ще й да́ле пид лид пидпыхалы,

И стыха словамы промовлялы:

„Эй Ляхы ж вы Ляхы,
Мостывый паны!

Колысь наши диды над сиею ричкою козаковали,

90. Да в сией рицци ска́рбы поховалы:

Як будете скарбы находыты,

То будемо з вамы пополам дилыты,

Тогди будемо з вамы за ридного брата жыты!

Ступайте! тут вам дорога одна

95. До самого дна!“

Тогда(и?)ж то Хмельныцькый умер,

А слава його не вмирае.

(Записаль оть кобзаря Андрея Шута въ м. Александровкѣ
Сосницкаго у., Черниговской г., П. К.).

Олівцем з боку: „Есть у Максимовича. Странно, что записано въ Сосницк. у.,
Черниг. губ., а языкъ Запад. губ.“

II. Записи С. I. Маслова.

1. Псалма „Удова“.

1. А в Києві на Подолі
Там зелё'на со'сна шумі'ла;
А то ж не со'сна шумі'ла,
То бе'дна вдова
З своїми ді'тками говорила ¹⁾.
2. Горко, горко нам, христія'не
В бѣлом сві'ті бѣлой камень возглата'ть,
А що горше, тяжше, важше
Тий бі'дний вдові
Своїх малих діто'к воспитать.
3. А еди'ная вдова горко слёзно хліб одробляла,
Да вона своїх діто'к воспита'ла,
Да вона ж йих і в найми не пуска'ла,
Завжде' перед Богом стоя'ла,
Хурту'ни воспроха'ла:
„А создай же Боже мойім діткам хуртуну ²⁾
Временно щасливую ве'льми годи'ну.

¹⁾ Після кожного розділу — „пригриш“.

²⁾ „Щастя значить ото“ (Микола Дуброва).

4. А еди́ная вдова вже ж вона своїх діто́к подружи́ла,
А вже ж в'ї діткам хурту́на вслужи́ла.
А як стали ж ей діткі подру́жжя мати́,
Стали свою мату́сю забува́ть,
Тя́жкими, ва́жкими, го́ркими, проти́вними, доса́дними словами єї укоря́ть.
Ше й із хати прогана́ть.
5. А еди́ная вдова через пори́г ступа́є
За слёзами світа Божого не вида́є
Ви́шла вдова́ за воро́та, силно зажури́лась,
Од дітських тя́жких, важкі́х, го́рких, проти́вних, доса́дних слов
Із ног повали́лась.
6. Старшой же син в оболонь¹⁾ восмотря́є
І го́рдо, пи́шно меншому брату промовля́є:
— „Ах, іди ж ти, менчий брате, ма́ткі подвожда́ть:
Напилась горко блу́ду віна́,
Не мо́же на ногах устоя́ть“.
7. — „Ах, ді́тонькі ж мої́,
Тре́тій день я в уста́х хліб держа́ла,
Холодною водо́ю устот не прокропля́ла,
Ти́м же так горкая кровавая сма́га пала,
Як я над вами мале́нькими страдала
А тепер вас дожда́ла,
Тяжкі́, важкі́, горкі́, противні́, досадні́ слова
Од вас восприня́ла“.
8. Ах іде ж чужа́я чужи́на, молода́ челяди́на,
На ту́ю вдову поглядає і до тої вдови́ промовляє:
— „А іди ж ти, вдово, в мий дом прожива́ти,
Да не бу́ду твої́х моли́тов прогнівля́ти,
Буду твою старость поважа́ти,
Рано й ве́чор бу́ду твої́ моли́тви почита́ти“.
— „А я ж тобі́, моя до́ненько, буду угожда́ти,
Хату й сі́ни подміта́ти.
А е́сть у тебе мале́сенькі діточкі,
До я бу́ду догляда́ти,
Шо ти не дала под ти́ном погібати,
Отакі́ свої́ ді́ти ма́вши“.
9. А еди́ная вдова́ од дітського двора одступи́ла,
Уже ж йім хуртуна не вслужи́ла.
А стала ж вона́ од дітського двора одхожда́ти
Став йїх Госпо́дь кара́ти,
Стала йїх худо́ба пропада́ти,
Огне́м пожаром погоря́ти,
А зело́м бурьяно́м став йїх двор зароста́ти.
Отоді́ ста́ли вони́ свою мату́сю вспомина́ти.
10. А в неді́лю ра́но-поране́ньку
В усі́ дзво́ни дзво́нять.

¹⁾ „чи в окошко, чи шоб то“ (Микола Дуброва); — це свідчить за давнє походження думи: Дуброва цього слова, як бачимо, вже цілком не розумів.

А уви́дьте, уви́рте ви, християне,
 Шо вдовини́ сини́ своєї́ мату́сі звині́ніѣ поко́рнійше про́сять.
 Ста́ршой же син у чужо́й дом уступа́в,
 Перед своєю́ мату́сею на колі́нах упадав
 А го́рко се́ слэ́за́ми своєї́ мату́сі звині́ніѣ блага́в.

11. — „Ах іди ж ти, мати, в наш дом прожива́ти,
 Не бу́дем твої́х моли́тов прогні́вляти,
 Будем твою́ старость поважа́ти,
 Рано й вечор будем твої́ моли́тви почита́ти,
 Шо ти не дала нам мале́сенькіми под ти́ном погіба́ти“.
12. А єдина́я вдова на їх прозьбу не вважа́ла
 І на їх слэ́зи не вдаря́ла,
 А только єди́нов усердіє поімі́ла
 Шо їх мале́нькіх діто́к пожалі́ла.
13. А єди́ная вдова стала к дітському двору прихожда́ти
 І к сирой землі́ припада́ти,
 В Бога звині́нія прохати.
 Ста́ла в їх худо́ба прибува́ти
 І зело́-бурья́н посиха́ти,
 Пра́х, цвіль, по́пил опада́ти.
 Отоді́ стали вони́ своєю́ мату́сею почита́ти.
14. Менчий же брат в доро́гу 'дійзжає
 І старшого брата словами ублаготворя́є:
 „А гляди ж ти, ста́рший брате
 Мату́сі не прогні́вля́й,
 Подружжя, брате, мов й своє супиня́й¹⁾.
 Чи не буде нам ща́стя-хуртуна в доро́зі хоч ма́ло помага́ть“.
15. А ста́рший же брат упья́ть серце-зло́сть мав,
 А бра́вши мату́сю за ру́ку і за двері вивожда́в.
 А приснився ме́нчому бра́ту
 Сильно велико далеко́й доро́гі
 Придивні́шой сон.
 Да устав же вин, горко, слезно плаче ридає
 На́менчому²⁾ брату промовля́є:
 — „Де́сь нашо́ї матері у на́шому домі нема́в,
 Бо вже ж нам ща́сте-хурту́на
 В доро́зі і мало не помага́в“.
16. А хто отца́ ма́тір почита́є,
 Тому́ Бог ща́стя и до́лю посилає.
 А хто отца́ ма́тір прогні́вляє,
 У ад вѣ́чний впада́є
 На вѣ́кі вѣ́ков. Амі́нь.

„Эту псалму Микола пѣль такимъ образомъ: быстро говорилъ речитативомъ строфу и тянулъ въ это время на одной изъ струнъ лиры. Въ концѣ речитативъ замедлялся, переходя въ пѣніе. Въ паузахъ между строфами игрался аккомпаниментъ“. (Прим. С. І. Маслова).

¹⁾ „матері, бач, щоб не прогні́вляли“ (Микола Дуброва).

²⁾ „їх аж три було, значить“ (Мик. Д.).

2. Псалма „Удова“.

1. Што у Києві на Подолі
Отам шуміла со'сна зелёная.
А то не сосна, а то зазуля кувала,
А то вдова старесенька
Й із своїми синами розмовляла.
2. Ох тяжко важко сей камень знімати (глода'ти),
А ще тяжше мали'х діто'к воспита'ти.
3. Да удова старе'сенька жила приживала,
По полю ходила,
Колос до колоска збірала,
Хліб-силь одпряда'ла,
Да все малих діто'к воспита'ла.
4. А на колінях упадала,
До Бога рукі вгору пидима'ла,
В Господа великого хуртуни то й прохала:
— „А поможи мені, Господи,
Сіх діто'к воспитати,
Розума з їх до'брого дожда'ти,
Подружити, худобою поділити,
Дома їм постро'їти,
На три часті їх розпроділи'ти“.
5. Ой стала вдова старесенька жить, прожива'ти,
Став їй Бог хуртуну посла'ти.
Подружи'ла їх, худобою поділила,
Дома їм построїла,
На три часті їх розпроділила.
6. О як стала вдова старесенька у сино'в прожива'ти,
Стали сини своїх жен напуска'ти,
Малих ді'тей не припиняти,
Матюр вдову старе'сеньку
Гиркі'ми слова'ми то зневажа'ти,
7. Стали матері старесенькій
Хлібом-со'ллю докора'ти
Із своєї хати виганяти,
У чужой дом то й проживати.
8. Што й у Києві на Подолі
Вжі звони зазвони'ли.
А то люде про вдовини'х сини'в говорили.
9. Ох менший брат і старшому говорить:
— „Ось дивися, брате,
Наче наша мати гріха не знає,
Што в неділю рано-поране'ньку
До служби іду'чи
Блуда' віна' напилась
Й а із ниг повали'лась“.

- 11. — Ой ви ді'точки мої,
Я третей день як ув устах хліб держа'ла,
Четвертой день як уста свої водицею прокропляла.
Отака ж, діти, мене вели'кая смага то й напала.
- 12. Я й із ниг повали'лась“.
- 13. Ой як стали сини свою матюр
Із свого дома виганяти,
Що менчий син ворота 'тчиняє,
А старший бере за руки,
З двора вивожда'є,
Середдужший у пле'чи з двора випиха'є.
- 14. Оце тобі наша стара мати
Шлях дорога
І широкая, ше й довгая.
- 15. Ох, як пошла вдова старе'сенька
Путьею дорогою,
А застріла вдову чужая чужени'ця,
Молода' челяди'на,
— „Ой ходім, удова старе'сенька,
До мене проживати,
Я тебе буду хлібом-соллю воспитати“.
- 16. Ох, як пошла вдова старе'сенька
В чужой дом проживати,
Став же йім Бог хурту'ни не посила'ти.
- 17. Стали йїх дома' грома' побивати,
Стали йїх дома' погора'ти,
Стало йїх подвир'є пра'хом зілляєм зароста'ти.
- 18. Стали йїх люде непочита'ти
Не в паха'рстві, не в реме'стві,
Не в уся'кому то й купе'честві.
- 19. Ох, не бага'цько вдова старе'сенька
Жила прожива'ла в чужем домі —
Шеснадцять то й лѣт.
- 20. Ох, менчий брат старшому говорить:
— „Ходім, брате, заберім матерь
У свой дом прожива'ть,
Чи не буде, брат, нам лучшей Госпо'дь хурту'ни посила'ть“.
- 21. Ох, як пошли сини своєї матері
У свой дом забіра'ти.
На колі'нях упали,
Ма'тері великого звине'нія то й прохали.
- 22. — „Ой ходём, мати, наш дом проживати,
Ми будем, мати, своїй жен страхати,

- Мали'х діто'к припиня'ти,
Не будем тебе, мати,
З свої хати вигоняти.
23. Ох, не будем тебе, мати,
Гір'кими словами зневажа'ти,
Не будем тобі, мати,
Хлѣбом-соллю докоря'ти“.
24. Ох, як пошла удова' старе'сенька
У свой дом прожива'ти,
Став на хоромах прах-зі'лле посиха'ти.
25. Стали йїх люде почита'ти
І в паха'рстві і в реме'стві
У всякому то й купечестві.
26. Став йїм Бог хурту'ну посла'ти
І хлїб родити
І скотину то й плодити.

3. У д о в а.

1. У неділю рано поране'нку
Нѣ сивая зозу'лька кувала
І нѣ дробна птичка щебетала,
А то бідная вдовиця
На колїнах стояла,
Наивижшого Бога прохрала,
2. — „Господі милостивий,
Дай же мені своїх синочків
Поженити і подружити,
І дома йїм постановити,
І хазяїнами настановити!“
3. Як начала бідная удова
Жити проживати,
Своїх синочків соколочків
Пожила і подружила,
Дома йїм постановила
І хазяїнами настановила.
4. Як начали удови'чини сини'
Жити-прожива'ти
І нѣ стали своїї старойї матерї
Спочитати и поважати,
А начали свою стару матір
С хати випровожати.
5. — „Иди ти, мати, з нашої хати,
Бо ти ж нам невгодная и невдобная,
Нї хати нї сіней вимїтати,
Нї малих дітей колихати;
Толькі ти годная
З нашими же'нами
Сварку мати!“
6. Один бере за ру'ченьку
А другий — за другу,

- А третій догоня'є
І ворота одчиняє
І кулаками під боки даває.
7. Вивели стару матір
За двір за ворота:
— „Оце тобі, мати,
Шлях і дорога широка“.
Самі вернулися у світлоньку,
В оконечко видивля'ються,
З своєї старої матері
Насміхаються.
8. — „А девиться ви хлопці молодці,
Як наша мати у неділю рано
Вина' напивається,
По під тинами и валя'ється“.
А бідная вдова
Ріски в роті не мала,
Аж кревава смага пала.
9. Пошла бідна вдова дорогою широкою
І зостріла сусідку,
Молодую челяди'нку.
— „Сусідко ж, молодая челяди'нко,
Возьми мене в свой дом жити проживати,
Буду тобі хату й сіни виміта'ти,
І малу дитину колихати
І тебе, молодую челяди'ну,
На путь настановля'ти“.
10. А сусідка, молодая челядинка,
Нічого не говорить,
Да бідную вдову
З землі піднімає
Да до себе в дом
Жити-проживати провожає.
11. — „Іди ти, бідная вдова,
В мой дом жити прожива'ти,
Не будеш ти бідная вдова
Ні хати, ні сіней вимітати
Ні малої дитини колиха'ти,
Толькі будеш мене, молодую челяди'ну,
На путь настановля'ти“.
12. А не довго бідная вдова
Жила в сусідчиному домі —
До півтринадцятого года.
А де взявся вітер, грім, бура —
Дома синам попало,
А худобу у полі забило.
13. — „Ой ви хлопці-молодці,
Як не стали ми своїєй старої матері поважа'ти,
Начав нас Господь кара'ти.
А самий менчий нічого не говорить
Да до сусідки у дом уступа'є,
На коліна упада'є
Да свою стару матір
До себе в дом жити проха'є.“

15. — „Иди ж ти, мати, у наш дом проживати.
Будемо дітей лякати,
Же'нив страхати,
Чи не перестане нас Господь карати?“
16. А бідная вдова з сусідчиного дома виступає,
До свого сина в дом уступає,
На коліна упадає
І за своїх синочків-соколо'чків
Опять Бога прохає.

„Удова“ записана только по пересказу и не проверена „по пѣтому“. Дѣленіе на строфы я произвелъ руководствуясь смысломъ. г. Кіевъ 1902. IX. 28—30. (Примітка С. І. Маслова).
